

ДВУИЗМЕРНИЯТ ТАЛАНТ

За икономиста и писателя Асен Христофоров*

Да се състави смислена антология на писаното от забравени български икономисти, каквато е целта на поредицата „Наследство“ на Българската народна банка, не е задача с очевидно решение. Рядкост са действително ценните автори, които да оправдават своето повторно присъствие с дълбочина и оригиналност на познанията, с непреходност на посланията, с поучителност на житейската си и професионална биография. През последните две десетилетия завърналите се в съвременното текстове, пораждащи и до днес интелектуална тръпка, се броят на пръсти.

Допълването на този кратък низ с името на Асен Христофоров съвпада със стогодишнината от рождението му, но неговото представяне не е формален юбилеен ритуал. Става дума за осмисляне мястото на една нетривиална фигура в българската икономическа книжнина и в нашата художествена проза. Именно съчетанието „наука – изкуство“ е първото, което впечатлява в битието му, разположено между двете наглед далечни (някои биха казали – несъвместими) измерения на икономист и на белетрист. Ако независимо от политическите превратности обаче интересът към неговото литературно творчество все пак никога не е заглъхвал напълно¹, то опити за цялостно претегляне на приносите му в икономическото познание не са правени. Бялото петно стои, въпреки че всеки, който е бродил из свидетелствата за междувоенна и за първите години на следвоенна стопанска България, неизбежно е откроявал гледната точка на А. Христофоров. Тъкмо тази отдавна забелязвана оригиналност ме подтикна да предложа включването му в поредицата на БНБ².

* За улеснение на читателя при позоваванията на всички включени в тритомника произведения на Асен Христофоров библиографското цитиране преpraща и към съответния том и страница на настоящото издание. Заглавията на тези произведения са дадени в курсив в основния текст и в бележките под линия.

1 За оценка на литературното му творчество вж. *Аретов, Николай*. Непретенциозната проза на Асен Христофоров и проблемът за антиоталитарната литература. – Във: Антиоталитарната литература. С.: Издателски център „Боян Пенев“ на Института за литература при БАН, 2009, с. 73–99; *Аретов, Николай*. Съдба, която обвинява. – Век 21, бр. 51, 18 дек. 1991. Периодично възраждане на интереса към А. Христофоров е проявявано около кръглите годишнини от рождението му: през 1980 г. и особено през 1990–1991 г., когато вече открито се пише и за житейската му съдба. След 1989 г. на негово име е кръстена улица в родния му Пловдив.

Искрено благодаря на Николай Аретов за предоставените сведения относно отношението на българската литературна критика към А. Христофоров и литературния архив на писателя, съхраняван в Националния литературен музей.

2 При заниманията ми с българската стопанска история вече съм имал повод да коментирам (но никога всеобхватно и систематично) научното наследство на А. Христофоров (вж. *Аврамов, Румен*. Комуналният капитализъм. Из българското стопанско минало. В три тома. С.: Фондация „Българска наука и култура“ и Център за либерални стратегии, 2007). С него незримо ме свързват и други силни нишки: работата ми в Икономическия институт на БАН, дори в същата секция, към които той се е стремил, но които остават затворени за него; увлечението по икономическите цикли, вдъхновението от същите автори (най-вече Уесли Митчел), проявени в интервал от четири десетилетия при много различен контекст; ангажирането ми в началото на 90-те години с възстановяването на Стопанския факултет към Софийския университет, който през 1947 г. е създаден до голяма степен именно с усилията на А. Христофоров. Изобщо, едно останало задълго неосъзнато движение „стъпка в стъпка“.

Новото представяне на един автор никога не е просто рестартиране от началната точка. Текстовете отново излизат наяве, но пред друга публика, която носи опит и обществена памет, непознати на първите му читатели. Днешните могат да преценят предвиждания, за които сблъсъкът с реалността и историческата присъда са вече факт и са неизвестни за автора. Написаното се появява „вкупом“, предизвиквайки ударен ефект, рядко постиган пред съвременниците. Накрая, годините са натрупали странични разкази, обстоятелства и данни, даващи всъщност по-пълна картина от достъпната за непосредствените свидетели.

Настоящият тритомник събира двете лица на Христофоров. Включено е всичко съществено от икономическото му творчество, но – донякъде необичайно за подобно издание – и фрагмент от литературното (неговият първи и неговият последен автобиографичен опус). Съставителството бе подчинено на убеждението, че писателят и икономистът са вътрешно свързани и допълващи се, а не спорещи и конкуриращи се помежду си; че между тях са налице скрити двупосочни връзки, формирали две хипостази на цялостен общ мироглед.

Нещо повече, в последния том на изданието за първи път са обнародвани немалък брой архивни материали, свързани с живота на А. Христофоров. Част от тях са от фонда, образуван в Централния държавен архив (ЦДА), след като през 1988 г. съпругата му Люба Христофорова депозира там личните му книжа³. Значителен обем от поместеното произхожда от досието на Христофоров в Държавна сигурност (ДС)⁴. То съдържа ключ за разбиране на неговата творческа метаморфоза, която превръща случая в морален и етичен казус, далеч по-богат и интересен от житието на който и да било „праволинеен“ академичен икономист.

Биографични маркери

Днес е трудно да се допусне, че четящата част на икономическата колегия от средното или от по-младото поколение има някакви представа за жизнения път и за стопановедските анализи на А. Христофоров. По разпръснатите из интернет ресурси може да се сглоби фактология, свързана главно с литературното му наследство. Но при подробно представяне е добре онзи, който посегне към трите тома, да разполага с по-фин контекст. Ето защо под формата на кратък животопис нахвърлям мрежа от репери, чертаещи колкото наглед едносъбитийна, толкова и интелектуално напрегната биография⁵.

Асен Христофоров е роден в Пловдив на 16 декември 1910 г. в семейството на деловодител в местния клон на БНБ. Първите два класа от началното училище (през

3 Фонд № 782К на ЦДА. Фондът е в процес на обработка. Люба Христофорова е депозирала по-голямата част от литературния архив на съпруга си в Националния литературен музей.

4 АКРДОПБГДСРСБНА („Комисия по досетата“), ф. III раз., т. 1, а.е. 10172. БНБ дължи искрена благодарност на Ромил Атанасов, племенник на съпругата на Асен Христофоров, за предоставените права за публикуване на произведенията и за даденото съгласие да бъдат обнародвани документи от досието в Държавна сигурност.

5 Фактите са възстановени по документи, запазени в посочените фондове на ЦДА и на ДС. Повечето от тях са поместени в тритомника като текстове и/или като факсимилета. Отделни обстоятелства стават ясни от публикувани през 1980 г. и в началото на 90-те години спомени на Люба Христофорова (вж. *Христофорова, Люба*. Това не се забравя. – Турист, 1980, кн. 12; *Христофорова, Люба*. С любов към българското. – Софийска правда, бр. 151, 26 дек. 1980; *Христофорова, Люба*. Епизоди от един живот. – Пламък, 1991, кн. 2), на Владимир Свинтила (вж. *Свинтила, Владимир*. Той трябва да внимава. 80 г. от рождението на Асен Христофоров. – Литературен форум, бр. 49, 6 декември 1990) и Георги Тахов (вж. *Тахов, Георги*. Досието пази доноси. За писателя Асен Христофоров. – Септември, 1990, кн. 12).

1918–1919 г.) завършва в Берлин, където майка му пребивава по това време⁶. След завръщане и прогимназия в България през 1924 г. постъпва в цариградския Роберт колеж. Това е първата англосаксонска закуска и същевременно период, в който ясно се оформя интерес към литературата. Образованието му в колежа продължава и след гимназията, като той го завършва с бакалавърска степен именно по литература. Христофоров сътрудничи в списването на ежегодния колежански алманах⁷, а в последната година от пребиваването си в Цариград (1931 г.) е негов литературен редактор и член на редакцията на новоосновения училищен вестник „Robert College Herald“.

За учудване и съжаление на преподаватели и съученици Христофоров обаче се записва да следва икономика в Англия. Натам го насочва президентът на колежа Калиб Гейтс, който му осигурява основната част от необходимата издръжка.⁸ (Семейството също изпраща известни средства.) На 1 август 1931 г. Христофоров заминава за Лондон, където се записва в „Меката“ на тази наука, каквато е *London School of Economics (LSE)*. Там приобщаването към англосаксонските ценности е вече окончателно. До края на 1934 г. той си идва само веднъж в България, но за сметка на това пътува из Европа. Профилира се в специалността „Пари, кредит и банки“, ала желанието му да направи докторат в същия университет не се реализира по финансови причини и навръх новата 1935 г. Христофоров се завръща в Пловдив, преди окончателно да се установи в София, където започва неговата кариера на икономист.

Отначало (юни – септември 1935 г.) той е незаплатен стажант-книгководител при Централното управление на БНБ. На 19 септември 1935 г. е назначен за началник на новообразуваната Конюнктурна служба в Главна дирекция на статистиката (ГДС), което институционализира вече изявения интерес към икономическите цикли, превърнали се по-нататък в негово основно професионално поле. От ноември 1937 до февруари 1938 г. по препоръка на директора на статистиката Славчо Загорев специализира в икономически институт в Женева, като непосредствено след завръщането си постъпва в Статистическия институт за стопански проучвания (СИСП) – най-престижния център за икономически изследвания в България, финансиран от Рокфелеровата фондация и от БНБ и ръководен от емигрирала от Русия след революцията световноизвестен статистик Оскар Андерсон. С тримесечно прекъсване (подава си оставката и напуска през юни – септември 1938 г.) работи в СИСП до септември 1940 г. Там подготвя първата си голяма монография (*Развитие на конюнктурния цикъл в България, 1934–1939 г.*), получила наградата на Българското икономическо дружество за 1940 година.

Университетската му кариера започва именно през септември 1940 г., когато е избран за хоноруван преподавател в Държавното висше училище за финансови и административни науки – ДВУ (одържавен наследник на частния Свободен университет). През февруари 1941 г. Христофоров само за седмица ръководи секция „Определяне дажби“ при Главното комисарство по снабдяването към Министерството на търговията, преди да постъпи като началник на Търговския, а по-късно на Информационния отдел на Софийската търговско-индустриална камара (СТИК). Този „корпоративно-административен“ вектор в биографията му продължава до август 1943 г.,

6 Бащата умира рано и не оставя никаква следа в литературните произведения и в архива на А. Христофоров. Знае се единствено, че е починал около 1917 г. Майката сключва втори брак с роднината на бившия ѝ съпруг и кръстник на Асен – Гавраил Христофоров.

7 Вж. *Ad Futurum*. – Robert College. The 1930 Record, Istanbul, 1931; тук поместена в том 3.

8 Светлина върху това решение вероятно хвърлят запазените в ЦДА писма на Христофоров до семейството му от Цариград и от Лондон. Те не бяха проучени за настоящото издание, но са изследвани от литературния историк Николай Аретов.

като е съпроводен от утвърждаване на преподавателското поприще, което го влече най-силно. През 1943 г. Христофоров е избран за частен хоноруван доцент в Юридическия факултет на Софийския университет и за редовен доцент в ДВУ. През април 1943 г. публикува хабилитационната си монография *Увод в политическата икономия на военното стопанство*, която е най-оригиналната му теоретична работа. Така той потвърждава ранната си зрялост, позволила му на малко над тридесетгодишна възраст да бъде автор на завършени големи изследвания от двата края на спектъра (емпиричния и теоретичния) на икономическото знание. През този период Христофоров пребивава три месеца (септември – декември 1942 г.) в германския Институт за световно стопанство в Кил по покана на Оскар Андерсон, поел директорството на института, след като през 1942 г. напуска окончателно България.

През годините на войната Христофоров е особено активен в обсъждането на текущата икономическа политика. Прави го върху основата на добре установена обща концептуална позиция, при внимателно следене на всички стопански решения на властите. Прегледите му са по-злободневни от предходните академично оформени конюнктурни обзори на СИСП. В лична трибуна се превръщат редактираните от него „Стопански вести“ (списание на СТИК) и „Български търговски вестник“ (орган на Общия съюз на българските търговци). След чести намеси на цензурата и недоволство на членове на правителството „Стопански вести“ е спряно в края на 1943 година.

От пролетта или лятото на 1941 г. датира запознанството му с политическите лидери на кръга „Звено“ Кимон Георгиев и Дамян Велчев. Христофоров отдавна проявява афинитет към този кръг. Още докато е в Англия, той изпраща до редактираното от Димо Казасов списание „Звено“ (както и до пловдивския вестник „Борба“) дописки с различни сюжети от студентския си живот, някои от които са публикувани и впоследствие ще бъдат развити в *Скици из Лондон*. Непосредствено преди 9 септември 1944 г. тези връзки го доближават до Отечествения фронт (ОФ), а след преврата Христофоров става член на политическата партия Народен съюз „Звено“ и учредител на ОФ комитета в Държавното висше училище и в Софийския университет. С маргинализирането на формацията през 1945–1947 г. настъпва и откритото конфронтиране с комунистите. В крайна сметка той отпада от низовите структури на ОФ спонтанно, просто „по нередовност“.

През първата половина на 40-те години Христофоров вече има добре изградена репутация на англофил. Непосредствено след събитията той прави литературния си дебют със *Скици из Лондон* (януари 1945 г.), който е забелязан, премиран (с наградата „Алеко Константинов“) и му носи истински успех сред читателите именно с особено свежото представяне на британската житейска философия пред българската публика. През онези смътни години „английската връзка“ се оказва решаваща. Христофоров е избран за член на Управителния съвет на възстановеното през февруари 1945 г. Българо-британско дружество и е в чест контакт с английските представители в България в края на и след Втората световна война. Същевременно с протекциите на звенарите и при колегиалните симпатии на Иван Стефанов, който е най-влиятелният икономист из комунистическите среди, в началото на 1945 г. Христофоров получава назначение за български търговски представител в Лондон.

По различни причини заминаването така и не се осъществява и той се ориентира изцяло към университетска дейност. През ноември 1945 г. е избран за извънреден професор в ДВУ. През 1946 г. е секретар на Българското икономическо дружество (БИД) и редактор на дружественото списание (СпБИД). В това качество организира последната сериозна дискусия в рамките на дружеството (за стабилизацията на лева) преди окончателното политическо превземане, обезличаване и закриване на това „отбрано“ общество

през 1949 година. Към края на 1946 г. той вече е посочен като потенциална мишена на чистките в академичните среди. В течение на 1946–1947 г. все пак успява да публикува основните си лекционни курсове, които представляват завършени аналитични обзори по българска финансова история и по история на финансово-паричните теории. Успява също така да аргументира идеята и да допринесе много за учредяването на Стопански факултет към университета. Това се случва през септември 1947 г., който се оказва повратен момент както за политическата система в България, така и за неговата лична биография. След подписването на Парижкия мирен договор в началото на годината ръцете на Комунистическата партия са развързани, опозицията е елиминирана, Никола Петков е екзекутиран на 23 септември, а след три месеца предстои пълната национализация. Христофоров формално „отпада“ по бюрократични причини от новия факултет, а всъщност елиминиран по идеологически, като заниманията с икономически изследвания са му практически забранени.

От следващите години са запазени свидетелства за няколко обречени опита за завръщане в науката. Те обаче са само стъпки встрани от една съвършено нова биографична линия. Още през 1948 г. той се установява край самоковското село Говедарци. Там си построява малка вила, влязла в местния и в собствения му жаргон като „Бърлогата“, и дори организира свое не особено успешно „помощно стопанство“ около нея. Между 1948 г. и средата на 1951 г. изживява период на неопределеност, а селяните от околността гледат с подозрителност, неразбиране и любопитство „професора пришьлец“. Макар в анкетни формуляри да се самоопределя като „писател и научен работник“, в тези преходни години той не е нито едното, нито другото.

Радикална промяна в неговото битие настъпва след „срещата“ с Държавна сигурност. Попада в ръцете ѝ при новата вълна от репресии, засегнала приблизително по същото време (1951–1952 г.) за пореден път такива различни групи и фигури като евангелистките пастори, Никола Мушанов, Атанас Буков, Марко Рясков... Христофоров е арестуван на 16 юни 1951 г. и разпитван в течение на шест месеца, без неговото местонахождение да е съобщено на съпругата му. Разпитите, които са почти изцяло поместени в третия том на това издание, преорават целия му предходен професионален и интелектуален живот. Следвайки предпоставеното обвинение в шпионаж през 1945–1947 г. в полза на английското разузнаване, те завършват с очаквана развързка – в началото на януари 1952 г. Христофоров е вдворен в Белене.

След излизането от лагера през септември 1952 г. животът тръгва в съвсем нова посока. Веднага е организирано следенето му, като години наред всеки негов ход е описван от купища агентурни донесения. Те се прибавят към доносите отпреди ареста, писани през първите години в Говедарци. Образци от този – днес все по-достъпен и разпространяван – жанр също са поместени тук. Край на операциите по проследяване е сложен през 1960 г., а през 1963 г. се стига дори до писмено признание от МВР, че задържането „през периода на култа към личността“ е било „неоснователно“.

От средата на 50-те години след съвсем кратко принудително отбиване в „материалното производство“ Христофоров изцяло се отдава на (в известен смисъл се връща към) белетристиката и постепенно намира някакъв *modus vivendi* с обществената среда. Като цяло написаното от него се вмести в една съвсем ясно отвоювана лично негова ниша. По форма това е краеведско-очеркова и историческа проза, но по съдържание става дума за тънка, иронично-игрива народопсихология или човековедство, често поднесени върху автобиографичен фон. До тези страници стои и плътен преводачески принос, представил на български англоезични класици като Филдинг, Емили Бронте, Джек Лондон, Хемингуей, Джеймс Джойс, Джером К. Джером, Уилям Текери и др.

Забравен като икономист, печатан като писател, Христофоров си отива без време, ненавършил 60 години, на 10 август 1970 година.

Английската връзка

Да се претегли и разбере мястото на мислещия човек в местния интелектуален ландшафт, означава вкратце да се обобщи характерното и различното в неговото духовно наследство.

За мен първият и най-отличителен белег на А. Христофоров е печатът на „англосаксонското“ в мирогледа му, който отива далеч отвъд простото „филство“. Просмукан от американски и британски ценности, възприети през десетгодишното му обучение в Цариград и Лондон, той се превръща в завършения техен медиатор: от една страна, като проводник на определени мировъзприятия и култура; от друга, пречупвайки съзнателно или несъзнателно околната действителност през филтъра на тези норми. *Скици из Лондон* са преди всичко разказ за това, как един младеж прави свои житейски принципи, философия и правила за поведение (джентълменството, феърплеят и здравият разум са поставени особено високо), усвоени не толкова по учебници, колкото през широко отворените очи към необичайното обкръжение в колежа, университета и града. И ако за (доскоро безусловно) доминираната от Вашингтонския консенсус съвременна действителност преносът на англосаксонско влияние е банализиран, то появата на подобни фигури у нас през първата половина на ХХ в. (особено между войните) е истинска рядкост. На фона на традиционната отдалеченост на британското/американското културно влияние в България англофилството стои донякъде екзотично: проявите му най-често се свързват с протестантския религиозен и светски прозелитизъм. През 30-те години то все повече се възприема като любопитна и не дотолкова добре гледана екстравагантност сред преобладаващото френско и (от втората половина на 30-те години и през войната) германско културно-политическо присъствие. Да си англофил, се оказва еднакво неблагоприятно и преди, и след 9 септември – откакто през декември 1941 г. България обявява война на САЩ и Великобритания, такива симпатии вече стават достатъчно основание за полицейско слеждане, а след смяната на режима те се превръщат сами по себе си в углавна улика срещу носителя им, като Христофоров изпитва с пълна сила последиците от тази промяна.

За малката българска научна и университетска общност англосаксонското школуване/вдъхновение носи разнопосочни последици. То предопределя особена чувствителност към текущите стопански събития, различен начин на тяхното възприемане. Тази обогрненост се вижда веднага след завръщането на Христофоров от *LSE*, когато в необичайно точни и премерени за 25-годишен икономист разсъждения той заема съвършено ясна позиция в полза на британско-американския (в разрез с официалния български) модел за излизане от Депресията⁹. Христофоров не крие антипатията си към дефлационната политика на държавите от „златния блок“¹⁰, към които се числи България, и предпочитанието си към девалвациите, представени като единствен начин за постигане на равновесни международни цени, за „отпушване“ на външната търговия и оттук за по-успешно стимулиране на оживлението. Той пародира ортодоксалните политики на централните банки от „златния блок“, еднозначно прогнозира девалвациите на техните валути (което действително се случва през 1935–1936 г.) и посочва алтернативни стратегии за българ-

9 *Кризата и стабилизация на монетите. Дефлация или девалвация.* – Списание на Българското икономическо дружество (СпБИД), 1935, кн. 4; тук в том 2.

10 Държавите, които по време на Депресията отказват да променят паритета на своите валути към златото (т.е. да ги девалвират). Лидер на „златния блок“ е Франция и в него влизат Белгия, Холандия, Швейцария, Италия.

ската икономика. Години по-късно, в края на 1941 г., Христофоров е сред онези, които публично изразяват притесненията си за икономическите последици от обявяването на война на Англия и САЩ¹¹. А след войната е особено активен в аргументирането на макроикономическите ползи от активизиране на търговията с Великобритания.

„Английската връзка“ обаче отчетливо го отделя от окопалите се „признати“ университетски авторитети. Ако спонсорираният от Рокфелеровата фондация и изграден по американски образец СИСП е естествено обиталище за Христофоров, то интегрирането му в катедрения свят, което силно го влече, среща известна съпротива. Властта там се държи от хора като Александър Цанков, Димитър Мишайков, Семьон Демостенов, Георги Свраков, Константин Бобчев... Това са все схоластични, безкритични и провинциални епигони на германската историческа или на субективната школа, култивиращи в „теоретичната“ си дейност една стерилна, напълно откъсната от търсенията в световната икономическа мисъл логорея. Обяснимо е, че тази среда не чувства близък младия икономист, форматиран в чужда за нея традиция. Отхвърлянето се усеща най-добре в получените от Христофоров рецензии за хабилитационните му трудове през 1943 година¹². Общите заключения и в трите доклада са безусловно положителни, а емпиричната му работа (*Развитие на конюнктурния цикъл в България, 1934–1939 г.*) е приета без проблеми, на места дори възторжено. Но нагазването в теорията (*Увод в политическата икономия на военното стопанство*), възприемана като заповедник на влъхвите, е посрещнато с множество бележки и понякога с остри възражения. Рязката „теоретична неприязън“ на „германofilството“ към „англофилството“ се проявява най-добре в рецензията на Г. Свраков, който завършва отзива си със строгото напътствие „след тази работа авторът да излезе от зависимостта от англоезичната литература“¹³. Професорът установява „един пропуск, така консеквентно пропит в цялата работа на автора, че изглежда съзнателен: пълното пренебрегване на германската научна мисъл и стопанска действителност. Тъкмо в областта на методологията обаче този пропуск може да даде само катастрофални резултати. Недопустимо е да се разглеждат методологически въпроси, свързани с политическата икономия, без да се вземе предвид германската литература. Едно по-внимателно вглеждане в работите на Робинс би открило на нашия автор, че неговият учител гради върху гледищата на редица германски автори“¹⁴.

Последното твърдение има известно основание, но то обеднява реалната картина. Макар и ясно разположено в англосаксонския ареал, интелектуалното родословие на Христофоров е по-скоро еkleктично.

За корените на това родословие може да се съди по запазените в личния му фонд в ЦДА фишове с бележки, извадки и кратки анотации на книги, четени по време на следването в Лондон и след това. Колекцията наброява над 430 картончета, педантично попълнени на ръка или на машина. Те са подробно систематизирани и класифицирани, като образуват голяма фактографска база данни, удобна за намиране на дефиниции, понятия, цитати и статистическа информация. Част от фишовете се отнасят за четива, свързани с

11 *Бележки върху цените, доходите и финансирането на държавата.* – Стопански вестник, 1941, кн. 19–20; тук в том 2.

12 Доклад на проф. К. Бобчев по конкурса за частен хоноруван доцент по теория на конюнктурата към Юридическия факултет (1943) (документ № 95 в том 3); Доклад на проф. С. Демостенов по конкурса за частен хоноруван доцент по теория на конюнктурата към Юридическия факултет (1943), (документ № 96 в том 3); Доклад на редовния професор при катедрата по наука за народното стопанство и стопанска политика д-р Георги К. Свраков по състезанието за избиране редовен доцент при същата катедра (1943), (документ № 97 в том 3).

13 Доклад на редовния професор при катедрата по наука за народното стопанство и стопанска политика... (документ № 97 в том 3).

14 Пак там, с. 465.

банковото дело, паричните системи, националното счетоводство или отделни отрасли. Но най-упорит и всеотраслен е интересът към теорията на икономическия цикъл и към конюнктурния анализ. В това поле Христофоров се е ровил във всички възможни посоки – концептуални основи на теориите; различия и общи точки в тях; цикличност на отрасли и/или на компоненти на крайното търсене; характеристика на отделните фази на цикъла; продължителност и амплитуда на циклите; циклични индикатори; национални и международни цикли; цикличност на различни икономически процеси (производство на злато, цени, парични агрегати и пр.)... Заниманията му се докосват до изследванията на Артър Пигу, но цялото многообразие в проблематиката и емпирията е видно и „събрано“ най-вече през погледа на класиците в теорията на цикъла Уесли Митчел и Готфрид Хаберлер. Обстоятелството е особено важно, тъй като именно Митчел и Хаберлер са автори на двата „големи синтеза“ в познанието за цикъла, появили се между войните (особено през 30-те години) и отбелязали апогея през ХХ в. на този раздел на икономическата наука¹⁵. На Митчел дължим синтеза през емпирията, през „осчетоводяването“ и анализа на цикличните свойства на хиляди динамични редове, осъществявани като грандиозна научна програма на американското Национално бюро за икономически изследвания (*NBER*). На Хаберлер принадлежи авторството на синтеза през теорията, през установяването на общите допирни точки в наглед изключително разнообразните теоретични конструкции. Както методологията на Митчел, така и тази на Хаберлер предполагат интегриране на многобройните „малофакторни“ и еднокаузални модели на цикъла. Техните позиции са изначално (нескрито) еkleктични и това им качество със сигурност е допринесло за еkleктизма на самия Христофоров.

Тази характеристика се запазва и в по-дълбоки пластове. Христофоров не може и не желае да бъде класиран в една школа. В самоубийствено самоопределение (през април 1947 г., само месеци преди отстраняването му по идеологически причини) той се дефинира като поддръжник на „така наречената неокласическа, или кеймбриджка школа в политическата икономия и на близката до нея австрийска или виенска школа“. Относно парите, кредита, банките и проблемите, свързани с международните плащания, се счита най-силно повлиян от Т. Е. Грегъри, Дж. М. Кейнс, Фридрих фон Хайек и Лудвиг фон Мизес. За да добави разнопосочност, признава, че често е използвал трудовете и учебните помагала на бившите си преподаватели – Д. Х. Робъртсън, Фр. Бенхам, Р. Сейърс и „разбира се, трудовете върху парите и кредита на нашия професор С. Демостенов“¹⁶. Честотата на цитиране (особено в *Увод в политическата икономия на военното стопанство*) препраща най-много към Л. Робинс, А. Пигу и Е. Селигмен. В *Скици из Лондон* неведнъж се среща името на Харолд Ласки, но неговият случай е друг. Фабианец и социалист, Ласки е известен като блестящ лектор и политически активист, не и като дълбок теоретик. Позоваванията на Христофоров свидетелстват именно за впечателност от ефектен оратор-идеолог, а не за влияние върху разбиранията му за начина, по който работи икономиката.

Запазените в ЦДА конспекти на прочетеното през годините, прекарани в Лондон, включват книги на Кейнс (4), Хайек (3), Робинс (1), Хоутри (1), Грегъри (1), Сейърс (1). Строго погледнато, четивата съчетават несъчетаемото – Кейнс, Пигу, кеймбриджката

15 Вж. *Mitchell, Wesley C. Business Cycles: The Problem and its Setting*, New York: National Bureau of Economic Research, 1927; *Haberler, Gottfried. Prosperity and Depression: A Theoretical Analysis of Cyclical Movements*, 1937. Тези процеси в теорията на цикъла коментирам подробно във: *За границите на емпиризма в икономическата наука: Уесли Митчел и неговият подход към капиталистическия цикъл. – Съвременни социални теории*, 1983, кн. 3; *Икономически цикли и кризи при капитализма. С., Наука и изкуство*, 1988.

16 *Лекции по теоретическа политическа икономия. Втора част. С., 1947; тук в том 1, с. 439.*

школа, Хайек, Мизес, т.е. икономисти от съвсем различен калибър, значимост и ориентация... Но тук има и свързваща нишка, която минава през Лайънъл Робинс, поел ръководството на *LSE* през 1929 г. и привлякъл в нея икономист с мащаба на Хайек. Христофоров попада в университет, където водеща е не съвсем типичната за Англия фигура на Робинс: под влияние на континенталните автори и със съществен принос за отдалечаване на английската икономическа мисъл от безразделно господствалия в течение на три десетилетия кеймбриджки (по Алфред Маршал) канон. В своите лекционни курсове Христофоров пренася тъкмо това богатство от един преломен период в историята на икономическите идеи, на който става пряк свидетел в Лондон. Еклектичната окраска в този културен трансфер е почти неизбежна.

Начинът на писане на Христофоров следва английската традиция, или по-точно нейните по-архаични варианти, доминирали стопанската книжнина още от класиците докъм 20-те години на XX век. Това е повествователно излагане на проблемите с особено внимание към точността на понятията, към терминологията и класификациите. Теоретичните текстове представляват вербализирана дискусия по казуси, практически и интуитивни съображения, конкретни исторически или институционални особености и контексти. Често това са серия обстойни изложения, прилагащи доводите на здравия разум, коментиращи подробно и витиевато-спекулативно различни поведенчески хипотези (и последиците им) за стопанските актьори. В този тип писане няма място за математическа формализация, а количествените съставки рядко отиват по-далеч от използването на сравнителна и превъзходна степен. Въпреки доказаното умение на Христофоров да работи с числа в неговите теоретични работи статистическите примери са рядкост и са несистемни. За такъв род мислене по-ценна от статистическата логика е логиката на юриспруденцията.

Написаното в подобна стилистика се чете трудно, по правило тя е досадна и скучновата. У Христофоров този изказ дразни дори повече, тъй като силно контрастира с живата му, осеяна с неочаквани находки белетристика. Но това е стилът, в който той е школуван, в него са редактирани обширни пасажки от текстовете на Маршал, Кейнс, Пигу, Робъртсън и мнозина други. По-късните промени в езика на икономическата наука доведоха до неговото драматично (и вероятно полезно) опростяване, съгъстяване и формализиране. Понятия като „настроения“ и „очаквания“ например, които присъстват в чисто разказвателен слог при старата кеймбриджка школа (а чрез нея и при Христофоров), след десетилетия придобиха мощни аналитични и методологически функции. А многословното обсъждане (в *Увод в политическата икономия на военното стопанство*) на дилемата между финансиране на мащабни (в частност военновременни) държавни разходи чрез данъци или чрез емисия на дълг, занимавала поколения икономисти след Рикардо, в съвременния професионален изказ получи елегантната, сбита и математизирана форма на „*Ricardo-Barro equivalence*“¹⁷.

Накрая, английската жилка у Христофоров се чувства и в цялостното му отношение към историческия процес. В характерния викториански дух на умереност и постепенност той е убеден, че „когато промените не настъпват по пътя на еволюционното развитие, а биват натрапвани на живота от нетърпеливи реформатори, те често пъти представляват по-скоро крачка назад вместо нова стъпка напред, към прогреса“¹⁸. Виждането е изцяло съзвучно с това на Алфред Маршал, поставил като мото на своите „Начала“ максимата, че „природата не прави скокове“. В подобно русло е и изповядваното убеждение, че ис-

17 Вж. *Barro, Robert*. Are Government Bonds Net Wealth? *Journal of Political Economy* 82 (6) (Nov. – Dec. 1974).

18 *Курс по българско банково дело. Част I. Историческо развитие*. С., 1946; тук в том 1, с. 424.

торията учи. Но тук Христофоров основателно остава предпазлив. Наред с тривиалното и всъщност невярно твърдение, че поуките от миналото улесняват промените, той отбелязва ползата от постоянно припомняне на някои баналности. Натрупаният опит, пише той, „може да доведе до „открития“, представляващи най-обикновени и всеизвестни плоски истини; но често те убягват от вниманието на съвременниците, които, потопени в ежедневието, не могат да ги разглеждат и поставят в правилна перспектива“¹⁹.

Това така необходимо преповтаряне на забравени/незабелязвани очевидности (излишно, ако историята наистина учеше) е вероятно привидно най-скромната, но всъщност най-полезна мисия на историка.

Предзнаменования на социализма: изпитанията пред либерално мислещия

Онова, което със сигурност откроява текстовете на А. Христофоров сред съвременните му български икономически писания, е замахването към теорията. Нямам предвид задължителното предъкване от всеки университетски преподавател на теоретични разкази, въпреки че и в това отношение той осезаемо превъзхожда колегията. Думата е за друг тип качества, които се срещат значително по-рядко на местната сцена – способност да се разсъждава със собствената глава, като при това се мисли в термините на добре школуван метод и се работи с точно дефинираните, ясно разбирани и критично пречупени понятия, приети в оборот от икономическата наука към момента.

Тези способности се проявяват в повечето теоретични работи на Христофоров. Те лесно ще се различат в кратките, но много съдържателни пасажки, с които той завършва лекционните си курсове. В тях се чувстват мирогледни прозрения и интуиция, интелектуално напрежение и концентрирано обобщение, престъпващи отвъд обичайните дидактически задачи²⁰. А най-пълно въпросните качества се разгръщат в *Увод в политическата икономия на военното стопанство*²¹, която – с всички свои недостатъци – остава един от твърде редките български опити за навлизане по правилата в икономическата теория²². При това нека припомня, че в периоди на стопански разлом теоретичните търсения неизменно са съпътствани от съмнения в установените идеологии. Така става по време на и след Голямата депресия, така се случва след двата петролни шока от 70-те години на ХХ век, така е и днес с все още непреодоляната глобална криза. Ето защо не е учудващо, че теоретичните упражнения на Христофоров, както и тези на неговите съвременници, опират до екзистенциалния избор на онази (в своеобразен вид и на днешната) епоха: между „либерално“ и „социалистическо“ („планово“, „регулирано“, „дирижирано“, „тоталитарно“ или други наименования на същата родова разновидност) стопанство.

19 Пак там.

20 *Лекции по теоретическа политическа икономия...*, тук в том 1, с. 591; *Курс по българско банково дело...*, тук в том 1, с. 424–436.

21 Нейно допълнение и в някои отношения по-ясно резюме на основните ѝ тези е статията *Същност и значение на военновременния капиталистически социализъм*. – *Стопански вестник*, 1943, кн. 5–6; тук в том 2.

22 Това се признава и от строгия ѝ рецензент Г. Свраков, който въпреки различията си с Христофоров не скрива, че *Уводът* е „една от малкото добри оригинални работи в българската икономическа литература“ (документ № 97 в том 3).

Доколко българската университетска общност възприема фронталното навлизане в теорията като неприемливо и дори неприлично деяние, се вижда от рецензиите, които Христофоров получава за книгата си върху военното стопанство. Г. Свраков критикува „преди всичко методологическия увод на автора [...] изграден върху едно сравнително слабо познаване методологическите проблеми на политическата икономия. Сигурни сме, че авторът не е отправил голямо значение на този увод, но не е трябвало и да го пише. Той е изпаднал впрочем в една обща грешка на младите автори да вземат становища по методологически въпроси твърде рано, защото иначе не би им отбягнала перманентната криза в това отношение, която той свежда до „известни разногласия“ между съвременните икономисти, нито пък би могъл да каже, че „малцина между първенците на икономическата мисъл [...] са отдавали необходимото значение на методологическите въпроси“²³. В същия дух е и рецензията на (иначе съвсем положително настроения) Иван Стефанов, който приема, че „екскурсията върху същността и задачите на политическата икономия [...] и опита на една политическа икономия на военното стопанство не е могъл да бъде развит до степен, че да представлява значителен вклад в стопанската теоретическа мисъл“, като той остава „съвсем чужд на цялото останало изложение“²⁴.

Двата отзива са показателни за отношението на академична среда, плуваща в дилетантство, подражателство и провинциализъм, приемаща за табу всяко посягане към дълбоките води, отредени в представите ѝ само за чуждите величия. А в случая дори не става дума за някакво „извънредно“ събитие: Христофоров просто поднася интелигентни вариации по класическата дефиниция на Л. Робинс за политическата икономия като наука²⁵. Рецензията на Свраков очевидно изразява патерналистично снизхождение и раздражение от младежката амбиция. Защото амбицията действително е налице: тя (рядък случай у нас) е декларирана без свян в предговора, наред с нескритата още в първото изречение претенция за новост на поднесеното. Книгата е издание на автора, тя е писана трескаво четири месеца (с което той оправдава редицата стилови граповини и повторения) и по собственото му признание осмисля работата му от предходните четири години.

Уводът е забележителен в две отношения. От една страна, той предлага (на места прекалено) подредена визия за военновременните икономически проблеми и за съответните решения. От друга, на страниците на монографията е изложена проникателна интуиция за следвоенния стопански ред.

Накратко и съвсем схематично резюмирана (на съвременен жаргон), икономическата същина на проблематиката се свежда до следното. Нуждите и впрегнатите от държавата инструменти за финансиране на войната пораждат огромно и непознато за обичайните условия несъответствие между търсене и предлагане. На ограничения пазар на реални блага населението и държавата са конкуренти, като тя търси да неутрализира излишното ефективно търсене („купувна сила“) на населението чрез увеличаване/преназначаване (в рамките на възможното) на производството и ограничаване на личното потребление (най-вече посредством регулиране на цените и доходите). В същото време държавата по всички възможни начини си набавя необходимите ѝ във все по-голям обем средства, което води до нарастване на цените и на надниците, както и до напрежение на

23 Пак там, с. 465.

24 Рецензията на Иван Стефанов, съхранявана в архивния фонд на А. Христофоров в ЦДА, не е поместена в настоящото издание.

25 Според неговото определение политическата икономия се занимава с човешкото поведение от гледна точка на връзката между цели (които сами по себе си не представляват икономически проблем) и избор за тяхното постигане измежду ограничени ресурси с алтернативни приложения.

трудовия пазар. Христофоров подчертава, че тук става дума за един „фалшив“ и „привиден“ „псевдоподем“, тъй като във военни условия (за разлика от нормалните) тези процеси не водят до увеличаване на потреблението и производството. Запазващото се несъответствие между търсене и предлагане само мотивира „бягство от парите“ чрез щифетно предаване на спекулативна треска от пазар на пазар – стоков, капиталов (акциите), държавни ценни книжа, девизен, на недвижимите имоти, трудов... Ажиотажът задължително поражда паралелни пазари и черна борса. Христофоров много обстоятелствено разглежда финансирането на държавните разходи, които принципно могат да бъдат покрити от три източника: вътрешни и външни²⁶ заеми; данъчно облагане; монетизиране на дефицитите през централната банка. Конкретният избор се прави в зависимост от практически съображения (по-бързо събиране на парите) и от капацитета на домакинствата и бизнеса да участват във вътрешен заем или да понесат допълнително облагане. Последиците за икономиката, за различните слоеве и стопански субекти от използването на всеки един (или комбинация) от инструментите са подробно коментирани, като особено внимание се обръща на пусканите в обращение от 1941 г. нататък 3-процентни съкровищни бонове²⁷. Те представляват косвена форма на разширяване на паричната емисия, но раздутият монетизиран дълг на държавата към БНБ в двата варианта (банкнотна емисия и бонове) се отразява по различен начин в балансите на банката и на правителството. Освен това значителна част от боновете (т.е. на финансирането на извънредните държавни разходи) в крайна сметка се поема от банковата система, без да се постигне задоволително ограничаване на търсенето от страна на населението. Развитието на военновременната конюнктура по естествен път поражда „тенденция към инфлация“. Христофоров приема, че не е опасно първоначалните преки кредити на централната банка да бъдат погасени чрез данъчно облагане и емисия на вътрешни заеми, но продължаващо монетизиране на дефицитите намира за „напълно осъдимо и предотвратимо“. Същевременно той е принуден да признае очевидното – в България (както впрочем и другаде) „осъдителното“ се случва пред очите му; икономическата политика при война не е в състояние цялостно и окончателно да реши проблема с излишното ефективно търсене и съответно с инфлацията. „На практика – предава се Христофоров – почти всички държави прибегват до една или друга форма на инфлация като средство за покриване на военновременните извънредни разходи на съкровището [...] с което държавните управници поемат огромната отговорност пред поколенията, взело активно участие във военните събития или в лишенията, свързани с военната подготовка на стопанството.“²⁸

Многого находчиви и смислени аналитични коментари в книгата, за които подробностите тук са пропуснати, формират нейния „технократски“ пласт, развиван в течение на години в редовните обзори на икономическата конюнктура от този период, които Христофоров помества преди всичко в „Стопански вести“²⁹. Съпоставката на този чисто

26 Христофоров обръща внимание на използваната в България техника на „косвени“ външни заеми. Тя минава през поемане от БНБ на държавните доставки от чужбина. За тях съкровището издава дълг под формата на съкровищни бонове, които банката изкупува по определен курс от златните и девизните си резерви. Погасяването на този дълг от държавата, разбира се, се оказва твърде проблематично и в крайна сметка също се свежда до монетизиране на бюджетните дефицити (вж. Българска народна банка. Сборник документи. Т. IV, 1930–1947. Под редакцията на Р. Аврамов. С.: Главно управление на архивите и БНБ, 2004).

27 Тези бонове отчасти се използват като законно платежно средство (включително за изплащане на данъци) и отчасти са тезаврирани от населението. Боновете са изтеглени от обращение след войната (вж. *Същност и значение на новите 3% държавни съкровищни бонове*. – *Економист*, 1942, кн. 4, тук в том 2; вж. също: Българска народна банка. Сборник документи. Т. IV, 1930–1947...

28 *Увод в политическата икономия на военното стопанство*. С., 1943; тук в том 1, с. 283.

29 В настоящото издание е поместена поредица от тях.

икономически (технически) аспект от книгата с онова, което по същото време и по същите въпроси се пише из страниците на българските икономически списания (например в Списанието на Българското икономическо дружество) не оставя никакво съмнение в интелектуалното, културно и аналитично превъзходство на Христофоров.

Но *Уводът* тежи значително повече от едно добре проведено теоретико-аналитично упражнение поради втория план в текста: логическата нишка, водеща от военновременните промени в икономиката към трайните ѝ деформации; от началата на „либералното стопанство“ към тоталното му одържавяване. Когато развоят на събитията след 1944 г. е вече известен, тази нишка придобива смисъл на предзнаменование. При това, ако в основния текст става дума за по-малко или повече абстрактно-умозрителна конструкция, то заключението на монографията е премислено есе за (тогавашното) бъдеще на България, в което се долавя хватката на железен континуитет.

Книгата е построена като разказ върху военен фон за постепенното отдалечаване от принципите на либералното стопанство (приемано за норма) и за това, как приближаването към пълно одържавяване на икономиката става неотвратимо след премахване фундамента на свободния пазар, какъвто е свободното ценообразуване. Христофоров бяга от всякаква патетика относно „смисъла“, „делите“, „рационалността“ или „морала“ на войната. За него тя е просто качествено различен статус на икономиката, който налага своите закони и изисква (в името на победата) суспендиране на автоматичния механизъм на цените. В центробежното движение отвъд либералното „ядро“ Христофоров набелязва различни етапи („регулирано предвоенно“, „административно полувоенно“ и „ръководено военно“) с множество подетапи и разновидности. Той дори наслагва тези фази върху историческото време, представяйки ги като придвижване от периферията (неутрална държава преди избухването на военен конфликт) към центъра на събитията (военизиране на икономиката на държава, участваща в конфликта).

Тази схема е прекалено гладка, с прекомерно добре подредени преходи, за да бъде нещо повече от доста изкуствено, чисто академично построение. В него обаче остават важни посоката, рамката на развитието и интуицията на автора. Посоката се определя от нарастващата намеса на държавата в икономиката. Рамката е зададена от разбирането, че дори в най-радикалните варианти се остава в „индивидуалистичната система“, признаваща частната собственост. Но интуицията, проявена в разхвърляни из текста разсъждения, препратки, констатации и особено в заключителната глава, говори, че този праг може да бъде прекрачен. Във въвеждащата глава на *Увода* се открояват два цитата на Л. Робинс с идентично послание: плановост и социализъм са едно и също; след като правителството направи първата крачка с въвеждане на контрол върху отделни браншове на индустрията, то не може да бъде спряно до въвеждането на пълен социализъм³⁰.

Точно усещането, че преминаване отвъд една определена граница означава достигане точката на необратимост, се среща в различни вариации из книгата. Огнищата на спекула например легитимират въвеждането на всевъзможни (винаги неефективни) забрани и учредяването на държавна и монополна търговия с всякакви стоки. Това е мекото задействане на спиралата към държавна намеса, която е лесно защитима с „висши интереси“. По-важно и тънко е наблюдението, че следващите извивки на тази спирала са желани от „елитите“. Пред алтернативата да остави свободното стопанство и ценообразуване да разкрийт вътрешния пазар, управляващите с наслада поемат „ръководството“ на цените. „От двете злини, естествено, държавата избира последната, толкова повече, че вмешателството [ѝ] в стопанския живот винаги е представлявало една примамлива и

30 *Увод в политическата икономия...*, с. 61 и 62.

съблазнителна теза за твърде голям брой управници. С това свое решение обаче, или с преминаването от свободно ценообразуване към един режим на държавно ценообразуване, държавата слага край на саморъководеното стопанство и поема неизвестния и пълен с изненади път на вмешателство в почти всички области на стопанския живот на страната. Защото, както се изразява професор С. С. Демостенов, „държавното ценообразуване има свойството и тенденцията да се превръща в една сложна система на контрол върху всички фактори и елементи, които влияят върху цените“.³¹

От манипулирането на цените неизбежно се отива към пълзяща намеса в потреблението и производството. Картината, която Христофоров описва за следващите фази, включва все повече елементи, напълно познати ни от комунистическата икономика на дефицита³². Показано е как фиксираните цени генерират „скрита“ инфлация, битуваша под различни форми на недостиг. Ситуацията лапидарно резюмира чертите на социалистическия „пазар“: „задоволяването на търсенето на отделните купувачи вече не е въпрос на ефективни парични средства, а в голяма степен въпрос на случайно стечение на обстоятелствата“; „винаги и при всички обстоятелства продавачи и купувачи ще бъдат в съгласие по една точка – заобикалянето на ценовите нормировки, когато и едните, и другите имат интерес в това: първите, за да получават по-високи цени, и вторите, за да се снабдят с липсващите или частично предлаганите стоки“³³. Където отсъства пазар, задължително се преминава към рაციониране (администриране) както на потреблението, така и на производството. Изкривените ценови стимули, премахването на пазарния регулатор (рентабилността) и ревностните, но обречени опити за облагане на „свръхпечалбите“ водят до типичния за централно планираното стопанство порочен цикъл на „коригиране на корекциите“ чрез издаване на постоянно променящи се директиви към производителите. Появява се и друг архикласически проблем на комунистическата икономика, какъвто е изолирането на вътрешните цени от външните в контекста на повсеместен ценови контрол. Много страници (и други публикации) са отделени за насърчаване учредяването на изравнителен фонд на цените и същевременно за проследяване възможните отражения на този буфер.

Христофоров посочва сизифовския характер на всички предходни мерки. Постигането на равновесие между търсене и предлагане постоянно убягва на държавата, поради което тя е принудена да навие един последен кръг на спиралата. Това вече не е само затягане на регулациите, а преминаване към следваща фаза на одържавяване чрез систематична, координирана и цялостна макроикономическа политика, контролираща всичко: от цените и доходите през потреблението до производството, инвестициите и размяната. Преминаването към планиране премахва и (пред)последното табу, с което ситуацията най-плътно се приближава до комунистическите реалии. Задачите и йерархията на целите на стопанската политика в крайната фаза („ръководеното военно стопанство“) са същите – неутрализиране на излишното търсене най-вече чрез контрол на цените и доходите (до откритото им намаляване); с едната ръка борба срещу инфлацията, която другата подклажда; генериране на „принудителни спестявания“, които държавата рециклира за фараонските си нужди³⁴.

31 Пак там, с. 142.

32 Вж. Българска народна банка. Сборник документи. Т. V. 1949–1990. В четири части. Под редакцията на Р. Аврамов. С.: Държавна агенция „Архиви“ и БНБ, 2009.

33 *Увод в политическата икономия...*, с. 144 и 187.

34 Вж. Антонов, Венцислав. Теоретични основи на инфлацията при социализма. – Икономика, 1990, VI (Приложение).

Два са въпросите към автора, които спонтанно възникват при четене на монографията. От гледна точка на какви ценности – т.е. с какъв знак – Христофоров оценява тези процеси? Не клони ли към етатизъм позицията на човек, който има репутацията на един от най-либерално мислещите икономисти в България?

Цялото изложение в *Увода* стъпва на разбирането, че в случая държавната намеса в икономиката е легитимна, тъй като е подчинена на „по-висшата“ цел, каквато е отбраната на страната. За постигането ѝ е допустимо да се пожертват и наука, и благосъстояние, и даже свободите. Освен че звучи патриотично, тази конформистка позиция е удобна, защото обезсмисля спора между либерализъм и етатизъм във военните условия. При социалната и стопанска аберация на войната дебатът става просто безпредметен. Изискванията на отбраната (която няма общо със същността на политическата икономия) предизвикват „неестествена“ за икономическата наука ситуация. Тя не следва да се обсъжда от гледна точка на пазарната целесъобразност, защото веднага би била окачествена като „зло“ и „недоразумение“, докато в рамките на „върховната цел“ представлява висша „добродетел“.

Поставяйки проблема по този начин, Христофоров превръща упражнението по военна икономика в нещо различно. То се оказва лаборатория, която в реално време и мащаб показва какво се случва при отстраняването на автоматизма на свободните цени и въвеждането на пълно държавно ръководство на стопанството. За икономиста-теоретик това е експеримент на живо, който (също на живо) дава отговор на бушуващия през 30-те години диспут дали централно определяни цени са в състояние да разпределят ресурсите по-рационално и с по-малко социални разходи, отколкото това правят стихийните пазарни цени³⁵.

Христофоров не подлага въпроса на емпирична проверка и затова внушението на книгата е по-скоро двусмислено, изградено върху дедуктивни разсъждения. На множество места в изложението се разсъждава върху това, как премахването на свободното ценообразуване води до деформации на пазарите, които на свой ред налагат все по-обхватна държавна интервенция. Същевременно Христофоров вярва (или поне се чувства длъжен да го демонстрира) в способностите на обществото да изгради функциониращи регулаторни институции. Убеждението му идва от видимо идеализиране на наличния организационен капацитет. За откъсване от реалността (и/или за бариерите, поставени от авто/цензурата) говори фактът, че той нито за момент не споменава очевидната опасност от корупция. А накрая въпреки признатото право на съществуване във военна обстановка на плановото начало отново се обаждат либералните нагласи: на върха на бюрократичната пирамида Христофоров поставя ведомство, което да управлява цените, тъй като според него именно те остават мотивиращият елемент и ориентирът в едно все още частно стопанство.

Двусмисленостите изчезват в заключителната глава на книгата, посветена на дилемите пред следвоенното икономическо възстановяване. „Техническият“ коментар в тях е фокусиран върху начините за спиране на инфлацията. Съвършено ясно са показани в частност същината на инфлационния данък като „невидим грабеж“ на населението³⁶ и проблемите, свързани с евентуалното въвеждане на еднократен данък върху капиталите

35 Дебатът е между, от една страна, представителите на австрийската школа Лудвиг фон Мизес и Фридрих фон Хайек (които отричат тази възможност) и, от друга, по-малко или повече ляво ориентирани последователи на Вилфредо Парето като Фред Тейлър, Оскар Ланге, Аба Лърнър (приемащи подобна принципна възможност).

36 България изпитва тежестта на инфлационния данък пет пъти в стопанското си минало: в началото на XX в.; в края и непосредствено след Първата и Втората световна война; в началото на 90-те години; през 1996–1997 г.

и имуществото. Но най-прозорливите страници засягат един друг, значително по-дълбок въпрос. Думата е за конвергирането на военновременната „индивидуалистично-капиталистическа“ система към „коллективистично-социалистическата“. В условията на война капитализмът остава само проформа, автентичните капиталистически елементи са сведени до „оазиси в една пустиня от държавносоциалистически мероприятия“, икономиката представлява „социалистическа надстройка, която запазва формата, но изменя съдържанието на отделните понятия, цели и средства на индивидуалистично-капиталистическото стопанство“³⁷. Последниците не са само появата на странната „форма без съдържание“. Същественото е, че новата ситуация ражда „инерция към социализма“, легитимира следвоенния интервенционизъм и – косвено, но прояждащо – прави приемлив комунизма.

Христофоров е напълно откровен и за политическата, и за икономическата цена. Той отбелязва, че независимо от демагогията по време на войната свободата на духа, на словото и на печата са еднакво „потиснати“ и в двете системи: „провеждането на отделните държавни мероприятия в областта на стопанството почива изключително на базата на принудата, въпреки формалното кокетироване от страна на централната власт с чувствата на населението за морал, гражданско съзнание или отечествен дълг“³⁸. Но най-пророческият извод е, че от военния експеримент в обществената памет няма да останат ограниченията и недостатъците, а „грамадните възможности на централната политическа власт за регулирането, пренасочването и прекрояването на съществуващата стопанско-политическа система“³⁹. Христофоров не приема, но разбира очевидната привлекателност на „привидно необятното“ всесилие на държавата за „широките слоеве на населението“. Те са склонни да допуснат повсеместното държавно присъствие, забравяйки „големите грешки и несъобразности“, допускани при плановото ръководство през войната, тъй като „социалните придобивки от военновременния период ще останат задълго в съзнанието им [...] като напълно реални понятия“⁴⁰.

Христофоров прозорливо определя това заслепление като „най-значителното наследство на следвоенния период от няколкогодишния режим на военновременния капиталистически социализъм“⁴¹. „Широките слоеве“ (но тук влизат и самите капиталисти) са се докоснали до онова, което винаги е имало неустоим чар за тях: възможностите да се работи по „комунални“ принципи, като се забикаля железната принуда на пазара и на кредитора; да се притъпи неудобната конкуренция; парите да стават „лесни“; да се създават безчет ниши за получаване на предимства без творчеството на иновации и без лишенията на спестовността; да се подравняват по лошите практики.

Войната е оставила усещане за необратимо пречупване в стопанското мироздание, за безсилие пред обществени нагласи, спечелени за прелестите на „комуналността“. Така тя е донесла със себе си семената на бъдещото устройство, в края ѝ българското общество вече е било бременно с комунизъм. Христофоров набляга върху организационните и стопанско-регулативни аспекти на тази „готовност“. Всъщност – за това съм писал обширно другаде⁴² – те са много по-разностранни, като опират до менталитет, антилиберална настървеност, податливост към индоктриниране и масово промиване на мозъците,

37 *Увод в политическата икономия...*, с. 303.

38 Пак там.

39 Пак там, с. 304.

40 Пак там, с. 305.

41 Пак там.

42 Вж. Стопанският XX век на България. С.: Център за либерални стратегии, 2001; Комуналният капитализъм... Моята теза срещна критични контрааргументи във: *Иванов, Мартин*. Чудото на зачатieto, или как България бе „обременена с комунизъм“. – *Социологически проблеми*, 2007, кн. 3–4.

отношение към държавата и властта, ежедневно икономическо и социално поведение, поява на явни и неявни мрежи и структури, привикване с полицейщината, доносничеството, повсеместния контрол върху гражданското общество, разпространението на казионни „обществено-държавни“ образувания... Въпреки налагането на новия режим със сила и чужда окупация, въпреки дълбоките съмнения по отношение на комунизма като доктрина, независимо от широката враждебност към него като заплаха срещу въздъсщата в България дребна частна собственост, общественият ред, изграден през войната (а по-точно след 1934 г.), прави прехода по-мек, по-поносим и далеч не толкова шоков и изненадващ, колкото ни го представя политическата история. Дълбинният континуитет засенчва видимата прекъснатост, изглеждащият ни днес разломен момент се оказва не толкова рязко пречупване, брутално натрапеното свише се вписва в напълно очаквани, приемливи и дори желани опции за немалка част от съвременниците на тогавашните събития. Настроенията и инструментите са налице, а новата историческа ситуация ги поднася в ръцете на всесилна политическа власт, която ги превръща в тоталитарна машина.

Важно е да си дадем сметка, че тези нагласи намериха и алтернативен вариант на реално историческо битие. След войната в „отсрещната“ на България геополитическа зона от разделена Европа, Гърция – без комунизъм – изгради социално-политическа система, запазила частната собственост, но развила до предел познатите ни клиентелизъм и държавна доминация. Икономическата несъстоятелност на гръцкия хибриден модел ослепително блесна пред света с днешната (2010 г.) криза, разтърсила както тази страна, така и целия Европейски съюз.

Стигайки до тези прозрения, Христофоров като типичен английски академичен възпитаник едновременно се чувства безсилен пред нагона на племса и (все още) си представя, че чертата може да бъде теглена по чисто рационална процедура. „Широките слоеве“ са привлечени от елементите на социализъм, а „ограничен брой академични икономисти с още по-слабо влияние в управлението на държавата, отколкото всяко друго професионално или съсловно сдружение“⁴³ ще се занимават с осчетоводяването баланса на плюсовете и минусите от експеримента. Към пролетта на 1943 г. научната му програма звучи все още напълно интелегентски. „Единствената възможност, която се открива пред научния работник – пише той – е да събере частични и не съвсем проверени данни, да ги съпостави с основните принципи на неговите научни познания, да ги свери, доколкото това би било възможно, с техническото протичане на някои явления и в края на краищата да направи един колеблив скок в неизвестността чрез прогласяване на една преценка, почиваща на смесените основи на разума, познанията и спекулацията, но не и на едно заключение, изградено изцяло върху почвата на научния експериментализъм.“⁴⁴

По същото време, когато завършва *Увода*, Христофоров пуска в редактираните от него „Стопански вести“ статия, която сбито разяснява същността и значението на лансирания термин „военновременен капиталистически социализъм“⁴⁵. В редица отношения логиката и основната теза тук са по-силно изразени, отколкото в книгата. Премахнато е най-вече всякакво двусмислие относно това, кои са действителните ценности на автора, като той съвсем определено декларира либералното си верую. В текста суспендирането на свободните цени и насилственото „социализиране“ се приемат само в рамките на войната. Те са представени като временно отклонение, след което задължително трябва

43 *Увод в политическата икономия...*, с. 305.

44 Пак там, с. 306.

45 *Същност и значение на военновременния капиталистически социализъм*. – Стопански вести, 1943, кн. 5–6; тук в том 2.

да има връщане към „нормата“. А „нормата“ е капитализъм с частна собственост при ненатрапчивия надзор на държавата. Христофоров тук говори за „социалистическа надстройка“, чието съществуване е оправдано единствено с решаването на възникналото от войната „техническо“ несъответствие между търсене и предлагане. Крайна цел си остава „осигуряване на правилното развитие на стопанството в бъдеще, в рамките на частната собственост, на частната инициатива и на мотива за частни печалби. Със завършека на войната трябва да се очаква сриването на социалистическата надстройка над капиталистическите основи на стопанството и възвръщането към един познат вече в миналото режим на стопанско саморъководство под егидата на държавата“⁴⁶.

За Христофоров перспективата (особено следвоенната) вече се мисли като диалектика на капиталистически и социалистически „съставки“. Той запазва представата, че във военните условия капиталистическото начало може да бъде запазено, но същевременно посочва инфлацията като основната опасност за него⁴⁷. Тя носи стихията на декапитализацията, а отгук и нуждата от капитал, която ще трябва да бъде запълнена от държавата, т.е. чрез принудителна етатизация. Либералният ред и монетарната стабилност следователно са тъждествени понятия. Най-нежелателният сценарий според Христофоров е социализмът да се настани върху опустошенията на инфлацията. В мрачно ясновидство той свързва този кошмар с присъствието на окупационни войски. И когато привидяното действително се случва, програмната му статия за стабилизацията на лева⁴⁸ поставя в центъра на проблемите именно инфлационния импулс, породен от издръжката на съветската армия в страната.

Така истинският тест за настроя на Христофоров се оказват очакванията му относно следвоенния стопански ред. Писаното през 1943 г. говори за ясен усет, че либералният модел на социална организация е елитарна (чужда на „масите“, очаровани от „социалистическите съставки“) визия. Нито за момент не е прекрачена демаркационната линия и не се предвижда посегателство върху частната собственост или мащабна национализация. Етикетът, под който Христофоров е възприеман от страни, е сложен съвсем определено в реченцията на Г. Свраков за *Ввода*, където авторът е смърен, че „все пак се намира под опиващата музика на либералистическата теза на стихийността и автономността на стопанския живот [... тогава, когато] либералистическо стопанство вече половин век в Европа няма“⁴⁹. Да си „либерал“, е квалифицирано като интелектуален недъг, като позорящ дефект и преди, и след 9 септември 1944 година.

Разбира се, ако преди тази дата обвинението навлича отчуждението на университетската номенклатура и на преобладаващата част от германofilската колегия (за нея англофилство и либерализъм са тъждествено позорящи дефекти), то след 1944 г. последните могат да бъдат фатални. С промяната на режима определянето и огласяването на собствения идеологически профил се превръща в по-сложен морален акт.

Непосредствено след преврата Христофоров излиза от чисто професионалното си институционализиране в СТИК и в университетската среда, за да се докосне (през „Звено“) до политическия процес. Дори да не заема никакви позиции в изпълнителната власт, той вече е от страната на „правещите“ икономическата политика и реформите. А

46 Пак там, с. 332.

47 Парадокс е, че в това той се позовава на Кейнс, чиито предписания три десетилетия по-късно ще бъдат идентифицирани като основна причина за генерирането на следвоенната инфлация.

48 *Стабилизацията на лева*. – СпБЖД, 1946, кн. 3–4; тук в том 2.

49 Доклад на редовния професор при катедрата по наука за народното стопанство..., документ № 97 в том 3, с. 466–467.

с назначението в Лондон пред него се очертава и желано служебно издигане. Този кръг от обстоятелства видимо променя тона и акцентите в неговите текстове. Христофоров допуска отбивки по-„наляво“, отколкото предполагат всичките му довоенни публични позиции. Сред паяната на политическите конфликти убежденията му стават по-трудно различими. Отново възниква въпросът, либерал или социалреформатор е Асен Христофоров.

Най-напред в тази нова линия се вписва статията му в списание „Бразда“ в подкрепа на правителството на К. Георгиев⁵⁰. Публикувана в разгара на процесите на Народния съд (януари 1945 г.), тя звучи конюнктурно и излъчва лош вкус. Целта е ОФ програмата да бъде представена като съвместима с капиталистическата икономика, а реторичният похват е ироничното обявяване реформаторските възгледи на английския либерал А. Пигу за идентични на отечественофронтовските принципи (поне така, както ги разбират звенарите). Строго погледнато, това е отмятане от идеите в *Увода*, където основният сюжет е за това как мерки, подобни на предлаганите през септември 1944 г., задушават либералното начало. Забравен е и призивът икономиката след войната възможно най-бързо да се върне към един по-свободен ред. Статията изненадва също с нетипичната агресия срещу „едрия капитал“, уличен като опозиция на ОФ; за успокоение все пак е обещана идилична структура на бъдещата икономика, хармонично балансирана между държавен сектор, кооперации и частна стопанска инициатива.

В сходен дух е написан и изпълненият с преклонение некролог на Кейнс, поместен в Списанието на Българското икономическо дружество⁵¹. На фона на познатите идеи и стилистика на Христофоров тук впечатляват респектът пред „неортодоксалността“ и „бунтарството“ на английския икономист. Възможно е в текста да избиват угризения за някогашни прояви на конформизъм. Но при всички случаи остава чувството за безусловна вяра в заслугите на интервенционизма и в способностите на държавата да „изглади“ икономическия цикъл, за убеденост, че именно новата доктрина е извадила Англия от Депресията, и дори за съжаление, че ако Кейнс беше живял по-дълго, той би предпазил (предвид своите знаменити възражения срещу репарациите по Версайския договор) победените държави във Втората световна война (включително България) от прекомерни претенции.

Редица от тези твърдения не се връзват със защитаваното либерално кредо по отношение на българските предвоенни и военни стопански проблеми. Усеща се дори желание то да бъде унижено, като Кейнс е представен за смел противник на „дефетизма на ортодоксалния либерализъм пред най-острите стопански проблеми на последните стотина години – периодичните прояви на стопански кризи“. Забравени са и вметнатите тук-там из по-ранни статии иронични забележки към добре известната лекота, с която Кейнс се отказва от предишни свои твърдения: в некролога тя е представена като смело и честно „безразличие към одумките за непоследователност“.

В този „инвентар на отстъпленията“ не може да се пропусне заключителният раздел от историческия очерк за българската финансова система⁵². В него държавният ѝ произход е коментиран не като дамга, а като положителен факт, изпреварил времето си и предоставил значителни предимства в новите условия: в антилибералния текст силно одържавената още преди 1944 г. българска банкова система е противопоставена на западния спекулативен „чист капитализъм“; традиционното дерибейско бъркане на хазна-

50 *Еволюцията на либерализма*. – Бразда, 1945, кн. 1; тук в том 2.

51 *Лорд Джон Кейнс*. – СпБИД, 1946, кн. 3–4; тук в том 2.

52 *Курс по българско банково дело...*, с. 424–436.

та в държавните банки е определено като голямо облекчение за стопанското ни развитие. Негласно е прекрачено дори табуто на „национализацията“: година преди да се сложи ръка върху банките през декември 1947 г., Христофоров приема, че както всичко в тази област в миналото е тръгвало от държавата, така и в бъдеще всички ключови нови инициативи ще идват от нея. Тук вече се чувства тонът на старите апологети на държавното начало от типа на някогашния „тежък“ професор политикономист Георги Данаилов.

Би било несправедливо обаче да се набляга единствено върху конюнктурния тон в текстовете от трите смутни години, предшествали установяването на тоталитарната власт. От една страна, поради допускането, че той (поне донякъде) отразява искрени убеждения и упования в добродетелите на радикалния реформизъм. От друга, поради наличието на съпътстващи текстове, които излизат през същия период и където продължава да се изповядва либералната гледна точка. Такава е например статията от 1946 г. за стабилизацията на лева, която предлага една напълно пазарна платформа. Такава е и студията за мястото на централните банки в конюнктурните теории⁵³, стъпваща изцяло върху англосаксонската парадигма. В нея Христофоров не крие антипатиите си към „подконсумативните конюнктурни теории“, които са най-близки по дух до марксисткото наследство.

Непременно следва също така да се посочат лекциите му по политическа икономия от 1947 г. и особено заключителният пасаж в тях. Тази страница⁵⁴ според мене е най-дълбоката в икономическите текстове на Христофоров. Тя е концентрат на основната идея от *Увода*, но вече потвърдена от случилото се след края на войната: прозренията в книгата неустойчиво привлекателни етатизъм и комуналност са почти интронизирани като официална доктрина (в различни степени) из цяла Европа. Редовете звучат впечатляващо актуално в контекста на сегашната глобална криза, тъй като трасират нишката от нарастващата несигурност и видимите неравенства към ескалиращия натиск за промени в съществуващия стопански ред: първо в посока на повече държавна намеса, после за повече дирижизъм и накрая за възприемане „антипода на стопанския либерализъм [т.е.] идеята за плановото стопанство“, която (строго погледнато) легитимира и национализацията. Политическата ситуация в България (а и на континента) вече е еволюирала достатъчно, за да позволи на Христофоров да заключи, че „плановото стопанство води до една система на колективизъм, или с други думи, на социализъм, при който изчезват последните останки от стопанския индивидуализъм на капитализма“. Но тънкоостта в неговото наблюдение е не толкова логическата линия (сама по себе си добре известна), колкото внушението, че отхвърлянето на либералния модел е естествена реакция на „обикновения гражданин-гласоподавател“. „Широките слоеве“ са изначално антикапиталистически настроени, те винаги и всячески се стремят да заобиколят принудите, присъщи на пазара. А тези нагласи не убягват на елитите и властта, които, флиртувайки с избирателя, постоянно правят компромиси с пазарните принципи и бутат системата към по-меки или по-твърди форми от гамата „социализми“.

Текстът е издаден през април 1947 г., когато Христофоров е загубил всички „политически“ поводи да се съобразява с обстановката. „Звено“ е напълно неутрализирано, перспективата за пост в Лондон е зачеркната окончателно. Ето защо тук вече е отпаднал какъвто и да е мотив за политиканско заиграване от типа на *Еволюцията на либерализма* в „Бразда“ и Христофоров може да си върне открито либералното лице. За него е станало ясно, че нагажданията към новата политическа обстановка са повърхностни и в крайна сметка безсмислени. Но, изглежда, продължава да си представя за възможно чисто акаде-

53 *Централните банки в съвременните конюнктурни теории*. – Годишник на Държавното висше училище за финансови и административни науки. Т. V. 1945/1946. С., 1946; тук в том 2.

54 *Лекции по теоретическа политическа икономия...*, с. 591.

мичното бъдеще. Броени месеци преди уволнението от университета той храни илюзията, че би могъл да продължи да съществува в собствен периметър, където да преподава *свое*, различно от държавното учение. Вероятно затова *Лекциите* завършват с вече познатия, но звучащ напълно наивно в новата ситуация мотив, че проблемът за икономическите предимства и недостатъци на капитализма и на социализма е научен въпрос, който може да бъде поставен и решен „изключително върху плоскостта на сравнителната рационалност на двете системи“.

Връщайки се към поставения въпрос, мисля, че въпреки отбелязаните еkleктика и временна загуба на посока обобщаващият отговор е, че Христофоров си остава един изразено (но не в доктринерския смисъл) либерален икономист. Той е такъв, когато прави теория, но и когато транслира знанието. Тук е мястото да се подчертае колко качествен е критичният прочит на теорията и историята в неговите лекционни и обзорни курсове⁵⁵. Благодарение на дидактичните му умения те и днес спокойно могат да бъдат използвани в икономическото образование. Стига само да има кой да ги наложи и вкара в оборот, отказвайки се от така характерното феодално и себично закрепостяване на студентите към своя учебник...

Хроникьорът: анализите на българската икономика, 1935–1945 г.

Асен Христофоров оставя забележима следа и в конюнктуроведението. Погледнато ретроспективно, той е хроникьорът на българската конюнктура през цяло десетилетие.

На това поле конкуренцията е значително по-силна, отколкото в теорията. Аналитични обзори за текущото развитие на икономиката се появяват отдавна в специализираните издания и особено в Списанието на Българското икономическо дружество, където прегледи се публикуват, откакто списанието започва да излиза през 1896 г. В началото на XX в. тази дейност се институционализира с учредяването през 1907 г. на Бюро за стопанските признаци и на Отделение за финансови изучавания към БНБ⁵⁶. Между войните броят на конюнктурните обсерватории се разраства, а редица икономисти се специализират в текущо проследяване развитието на отделни сегменти от стопанството.

И тук онова, което отличава Христофоров, е истински добрата школовка и здравите опорни точки в съжденията. Школата идва от *LSE*, което е един от водещите центрове в областта на финансите и икономическите цикли. Това предопределя началото на кариерата му и много бързо (почти веднага след завръщането му от Лондон през 1935 г.) го изпраща на позиция, изискваща точно неговите експертни познания. Христофоров учредява Конюнктурната служба в Главна дирекция на статистиката (ГДС), което е едновременно признак на доверие от страна на директора Славчо Загорев и възможност за работа в интересно ново аналитично звено.

Следващата кариерна стъпка е не по-малко удачна за утвърждаването му като конюнктуровед. Постъпването в СИСП в началото на 1938 г. е оптималното назначение. Институтът прилага всичко най-добро в световната практика на конюнктурните анализи и е уникална институционална структура в българската научна (дори обществена) дейст-

55 *Лекции по теоретическа политическа икономия...; Курс по българско банково дело...; Централните банки в съвременните конюнктурни теории...*

56 Вж. Българска народна банка. Сборник документи. Т. 2. 1901–1914. Под редакцията на Р. Аврамов. С.: Главно управление на архивите и БНБ, 1999.

вителиност⁵⁷. Неговата архитектура интелигентно съчетава елементи, които му придават необичайна устойчивост: авторитетен лидер с международно име и солидна външна котва в лицето на Оскар Андерсон; приобщаване на добре дозирани представители на местната среда; умело изграждане на няколко защитни вала за осигуряване максимално достижимата независимост, включително чрез солидно външно финансиране; организиране на разумна връзка със съответните държавни учреждения; определяне на научна мисия, която да се вписва в доминиращата световна парадигма; установяване на реален обмен с първокласни научни центрове навън. Въпреки че престоят на Христофоров в СИСП не е безоблачен, там той без съмнение намира чудесна възможност да развие уменията си.

Конюнктурният анализ не принадлежи към високата теория. Това е по-скоро жанр, граничещ със занаята. Ако в него не се вложи нещо повече, той се свежда до техника, която бързо изхабява и се превръща в рутинна. Натат обикновено се насочват млади икономисти, които след известно време продължават своя път. На конюнктуроведението обаче може да се вдъхне и по-сериозен промисъл. То излиза от рамките на занаятчийството, ако на стопанската конюнктура се погледне не просто като на механично проследяване динамиката на набор от индикатори, а като симптоматика на икономическия цикъл. Това вече препраща към друга среда, родееща се с изкуството. Защото цикълът е обект на теория, която в много отношения е венецът и синтезът на общата икономическа теория: още от Бьом-Баверк идва разбирането, че учението за цикъла е логически завършек на теоретичната политическа икономия, че теорията на цикъла е „последната или една от последните“ глави в системата на икономическата теория. Отделният цикъл е единичната за време в икономиката. В неговите рамки протичат повторяеми процеси, които като в клетка „резюмират“ цялостната стопанска механика. Да разбереш цикличността, означава да разполагаш с обща теория на икономическата динамика. Точно това е разликата между Христофоров и по-голямата част от останалите труженици на нивата на конюнктуроведението в междувоенна България: занимавайки се с конюнктурата, той стъпва на солидно усвоена теория на цикъла и едновременно надгражда върху нея ново знание.

Христофоров владее всички аналитични сечива, които са в състояние да обогатят теорията на цикъла. Той разглежда икономическите процеси като кумулативни (развиващи се постепенно и самоусилващи се във времето), отделя голямо внимание на *timing* на статистическите редове (тяхното изпреварване, синхронност или забавяне спрямо цикъла), класифицира различните циклични индикатори, датира циклите и определя еднозначно повратните точки, спира се на типичното и уникалното в отделните цикли⁵⁸. Съвременник на разцвета в теорията на цикъла от 20-те и 30-те години на XX в., Христофоров плува свободно сред нейното интензивно роене и синтез, търси явните или неявни общи основи на външно разнородни модели, предлага некомплексирани критични прочит на водещите от тях⁵⁹. Независимо от инцидентни свръхоптимистични твърдения като

57 Подробно за развитието на конюнктуроведението в България, за характера и мястото на СИСП в българската научна среда и по-специално за ролята на О. Андерсон вж. *Аврамов, Румен* Комуналният капитализъм... Т. III. Икономическата политика и икономическото познание.

58 Класически и образцови конюнктурни обзори са например: *Стопанското положение на България през 1939 г.* – СпБИБД, 1940, кн. 2, и *Конюнктурният анализ на цените*. – Годишник на Държавното висше училище за финансови и административни науки, Т. IV. 1943/1944; тук в том 2.

59 *Централните банки в съвременните конюнктурни теории...* В тази обширна студия Христофоров приземява общоприетите схеми, позовава се на историческата специфика, показва как приеманите безкритично твърдения в теориите за цикъла и за централните банки всъщност почиват върху специфичния прецедент на Английската банка. Контекстът, в който работят централните банки, структурата на банковата система, особеностите на използваните инструменти и техники подкопават претенциите за универсалност на съществуващите теории. Пътном Христофоров обсъжда по твърде модерен начин (не)съвместимостта в целите на паричната политика.

цяло той се придържа към реалистичното разбиране, че наличното знание за цикъла не е в състояние да предложи политики за премахване на кризите и че предел в тази област е евентуалното навременно охлаждане на икономиката във фазата на подем. В този смисъл е по-голям реалист от множество следвоенни икономисти, които при всеки по-продължителен подем (включително последния) обявяваха края на икономическия цикъл.

Сред обзорите на Христофоров отпреди войната се откроява монографичното му проучване на българския цикъл през 1934–1939 година⁶⁰. Макар и представено като уголемен вариант на текущите прегледи, това възложено от СИСП изследване не крие по-амбициозните си задачи. Научната му програма включва оценка на причинните връзки между различни процеси, което става върху фона на изчерпателно проследяване на всички по-съдържателни статистически редове за българската икономика. *Развитието на конюнктурния цикъл* е напълно издържан в парадигмата на Митчел/NBER, която обаче при наличните у нас данни е можело да бъде приложена пълноценно само към един пълен цикъл (1929–1939 г.).

Отвъд фактологията, която говори сама за себе си, най-важното в тази *Summa* е интерпретацията на българските особености. Христофоров набляга върху периферността на нашия цикъл и върху преминаването му през 30-те години (окончателно след 1936 г.) от орбитата на „златния блок“ (с лидер Франция) към гравитацията на „клиринговия“ (около Германия). Повратната точка към излизане от депресията в началото на 1934 г. е приписана на „автоматизма“ (оживлението) в цените, но е показано и как „автоматиката“ е подбутната от ключови мерки на държавата. Такива са основно четири: въвеждане на валутни премии за износителите, равносилно на негласна девалвация на лева на вътрешния валутен пазар; повишаване монополните цени на зърнените храни (за сметка на фискални субсидии); размразяване на кредита след окончателното уреждане на въпроса с лошите дългове през 1934 г. (също за сметка на държавни разходи); консолидиране на банковия сектор и активизиране кредитната политика на държавните банки. Може би не напълно основателно, но във всеки случай оригинално Христофоров сравнява ефекта на последните две мерки с този от обществените строежи и превъоръжаването в Германия. Това, за което няма съмнение обаче, е значението на фактическото разбиване на валутния монопол на БНБ чрез създаване на паралелен валутен пазар с „обезценени“ левове и най-вече запазването на паритета между лева и германската марка, фиксирани с клиринговата спогодба от 1932 г. Последното обяснява както разширяването на износа към пазар с по-изгодни цени, така и бързото обвързване с Райха след излизането от Депресията. В детайлния обзор на банковата система⁶¹ следва да се подчертае установеното разнообразно поведение на различните типове банки и (частичното) компенсиране дефлационната политика на големите частни институции чрез експанзия на държавните. Резултатът е безпрецедентно одържавяване на кредита и превръщането на такива важни звена като Българска земеделска и кооперативна банка (БЗКБ) и Банка „Български кредит“ на практика в банки за държавен кредит.

Генералният извод на Христофоров е, че за разлика от 1929 г., когато България е икономически силно уязвима, през 1939 г. тя е заплашена главно от политическа несигурност, която произтича от прекомерното обвързване с една държава в условията на

Предлага и много смислено резюме на структурните особености в българския банков сектор, поради които до 30-те години на XX в. БНБ не успява да се наложи като пълноценна централна банка.

60 *Развитие на конюнктурния цикъл в България, 1934–1939*. – Трудове на СИСП при Софийския държавен университет, № 1–2. С., 1939; тук в том 2.

61 Този анализ присъства и в *Курс по българско банково дело...*

крайно нестабилно международно положение⁶². Заедно с приведените в изследването факти и оценки това заключение убедително потвърждава тезата, че изключителният подем на българската икономика през втората половина на 30-те години⁶³ се дължи до голяма степен на обвързването ѝ с германския локомотив. Опонентите на тази гледна точка са склонни да наблягат по-скоро върху ролята на „вътрешни“ процеси на „модернизация“ в българското общество през този период⁶⁴. Но количественото доказване и претегляне на техния ефект се оказва трудно и двусмислено, а т.нар. модернизация често не е нищо повече от известно „затягане на гайките“, от скромно рационализиране и деполитизиране на администрацията, полицейски контрол над обществения живот и поголовно одържавяване на икономиката. Доразвитието на тази линия след 1944 г. всъщност навежда към неутешителното заключение, че българската икономика расте най-динамично при безпартиен (30-те години) или еднопартиен (комунизма) режим.

Обликът на икономическия летописец Христофоров се дооформя от текстовете му, посветени на отделни проблеми, институции или инструменти на икономическата политика. Разпръснати из годините, те включват фини анализи на твърде различни въпроси: дарвинистичната стихия на (полу)естествен отбор в банковата система след Депресията; неадекватното поведение на една трудно родена (през 1927 г.) институция като Българската ипотечарна банка; паричните агрегати и балансите на паричния сектор през войната; схеми за следвоенното дефлиране на икономиката...⁶⁵

С войната конюнктурните обзори на Христофоров придобиват друг облик и започват да се отдалечават от обичайните стандарти. Без да ги изоставя напълно, той измества интереса си към кратки коментари на страниците на „Стопански вести“, в които фокусът е насочен към макро- и микроикономическата политика на правителството във военни условия⁶⁶. Тя е преценявана в термините на това, което на днешния професионален език бихме нарекли гледната точка на общото равновесие, т.е. на условията за едновременно и взаимосвързано уравнивяване на търсенето и предлагането на различните пазари при определени ценови параметри. В текстовете се появяват повтарящи се лайтмотиви: критика на неконтролируемата спирала „цени–доходи“, която подкопава доверието в лева и декапитализира икономиката; настоячивото искане за учредяване на изравнителен фонд на цените, „изолиращ“ местните от външните; фронтални атаки срещу начините, по които правителството се опитва да „закове“ цените... Аргументирана е необходимостта от строга дефлационна политика, разглеждана като основен макроикономически императив.

62 *Развитие на конюнктурния цикъл в България...*, том 2, с. 164.

63 През втората половина на 30-те години темповете на растеж на българската икономика (вкл. на глава от населението) са едни от най-високите в Европа (вж. *Чакалов, Асен*. Националният доход и разход на България, 1924–1945. С., 1946; *Maddison, Angus*. The World Economy: Historical Statistics. Paris. OECD Development Center. 2003; *Иванов, Мартин*. Развитие без растеж? Българският брутен вътрешен продукт, 1870–1945 г. Доклад пред семинара на Центъра за либерални стратегии „Стопанска (социална) България: бъдещето през културата на миналото“, Център за култура и дебат „Червената къща“, София, 1 октомври 2009 г.). Те са сравними единствено с постиганото през 50-те и 60-те години на ХХ в. по време на комунистическия режим. България, както и останалите обвързани с Германия държави, не преживява цикличната криза от 1937–1938 г., засегнала „либералните“ стопанства на САЩ и Великобритания.

64 *Иванов, Мартин*. Чудото на зачатие...; *Иванов, Мартин и Георги Ганев*. В навечерието? Доклад на семинар в Центъра за академични изследвания, София, 26 април 2010 г.

65 *Акционерните банки през периода на кризата*. – Списание на Съюза на популярните банки, 1937, кн. 1; тук в том 2; *Преценка на кредитната дейност на Българска ипотечарна банка от 1928 до 1937 г.* – Списание на Съюза на популярните банки, 1938, кн. 8; тук в том 2; *Същност и значение на новите 3% държавни съкровищни бонове...*; *Стабилизацията на лева...*

66 В настоящото издание са поместени редица от тези коментари.

На фона на характерния за тази финансова ортодоксия здрав разум отново странно звучи вярата, че е възможно да се провежда една добре организирана регулация на цените⁶⁷. В просветителски дух Христофоров дори предлага схема за корпоративно-научнообразното ѝ координиране, в което да са въвлечени „разните научноизследователски институти“ наред с „хората на частната стопанска дейност“. Очаква се всички те да работят под егидата на Общостопански съвет по цените, снабдяването и разпределението на стоките, където научната и корпоративната мисъл ще подпомагат държавните чиновници. С какъвто и мотив да е лансирана тази утопична идея, тя добре говори за господстващото умонастроение, което не прощава дори на трезвомислещ човек. Духът на времето е такъв, че за всесилното и винаги приемано за „доброжелателно“ социално инженерство на държавата няма забранени територии.

Скепсисът на Христофоров се проявява другаде. При един от коментарите си⁶⁸ той се задържа по-внимателно върху фаворизираното положение на селяните в свръхрегулираната военновременна обстановка. Отбелязва фактическата свобода на действие, с която те (за разлика от градското население) разполагат при продажбата на множеството продукти, неподвластни на монополно ценообразуване. Маркира силовото им положение на черната борса. Набляга върху обстоятелството, че доходите на селяните остават до голяма степен извън контрол, че както данъчното им облагане, така и събираемостта на данъците при тях са прекалено ниски, че моралът им на длъжници е съмнителен. Все изконни български обществени и манталитетни нагласи, дали на селячеството трайни писани и неписани привилегии, формирали у него „комунални“ стандарти на икономическо и житейско поведение. Само няколко години по-късно в убежището си в Говедарци Христофоров не само ще се сблъска пряко с тези черти, но тънко ще ги разбере и предаде със стилистиката и средствата на художественото слово...

Точката на пречупване

За завършения икономист Асен Христофоров щеше да продължи да се пише в напълно предвидимия академичен регистър, ако през 1947 г. неговият собствен жизнен цикъл не бе достигнал рязка повратна точка. Обстоятелствата, при които това се случва, и техните последици образуват морален казус, излизащ от рамките на обичайната, спокойна интелектуална траектория.

През последния четвърт век (включвам и годините на перестройката) из Източна Европа станаха публично достояние безчет случаи на конфронтация между Индивида и тоталитарната Система. Независимо дали са от времената на нейното установяване, апогей или разпад, историите на оцелелите носят нюансите и степените на принудата, съпротивата, компромиса и адаптацията. Така е и с А. Христофоров, чийто път около и след личния прелом присъства в нашето издание: той прозира в публикувани „професионални“ страници и е пряко гравирани в обнародваните архивни документи.

„Случаят Христофоров“ е колкото типичен за мнозина негови съвременници, толкова и особен. Обичайното е в програмирания сблъсък на мислещия „инакошколуван“ човек с проявите на една неразумна и нетърпяща чужди идеи система. Различното е в динамиката и в изхода от противопоставянето. Дори да останем сред сравнително тясната общност на икономистите, ще попаднем на множество варианти на тези конфликти, от които тук маркирам само няколко.

67 *Цялостното уреждане на проблемата за цените, снабдяването и разпределението.* – Стопански вестник, 1943, кн. 1–2; тук в том 2, с. 323.

68 *Новият опит за заковаване на цените.* – Архив за стопанска и социална политика, 1942, кн. 3; тук в том 2.

Такъв пример е съдбата на руския икономист Николай Кондратиев, опитал невъзможното (да мисли и пише в „средния“ кръг на ада, какъвто е Суздалският „политизолатор“), запазил законопочтителност и химери за възможно опрощение „отгоре“, преди да бъде окончателно смлян от сталинските репресии. Покъртително свидетелство за интелектуалното усилие и за психическия разпад на една и без това неустойчива личност са неговите „Суздалски писма“⁶⁹. Типаж от други (вече нашите) ширини е Стефан Бочев, преминал от кръга на златната младеж преди 1944 г. през Белене и през обречено маргинализиране, за да излее преживяното на хартия, която вижда бял свят след 1989 година⁷⁰. Макар и не икономист, той е попил мирогледното наследство на баща си – незавършилия стопански науки самоук banker и протестантски деятел Стоян Бочев, оставил едни от най-прозорливите обобщения за българския капитализъм⁷¹. Наслуки минавам към Асен Чакалов, който прави първите оценки на националния доход в България, ръководи най-голямата държавна банка (БЗКБ), а след преломните години успява да намери пристан в Академията на науките и дори да публикува префасонирани според новите изисквания книги. Поглеждам към Иван Стефанов, който е „червен“, но уважаван професор преди 1944 г. и в новата власт стартира от най-високите стопански постове (управител на БНБ, министър на финансите), за да попадне в затвора при партийните борби около процеса на Трайчо Костов, а по-късно да заеме позиции без реално значение в синекурния академичен истаблишмънт.

Сред подобни житейски пътеки тази на Христофоров се отличава с една неочаквана особеност. В повечето пречупени биографии кръстопътното след репресиите изречение „И все пак трябва някак си да се живее...“⁷² води или до пълно изоставяне на предишното поприще, или до мимикрия, която позволява оставане на него с цената на тежки морални отстъпки. При Христофоров обаче налице се оказва „алтернативен талант“, позволил му крачка встрани. Неговите писателски способности съвсем не го изолират от натиска на системата, но му осигуряват една малко по-защитена мисловна ниша, която той култивира в самоналожено полууединение сред природната ниша в Говедарци. Това „спасение“ не е безвъзмездно. То става с цената на компромиси и на отъркване в официалната среда. Залогът е развитието на собствена дарба, отвоюването на собствено пространство и създаването на собствено име, което – с най-доброто от написаното – не се вмества в шаблона.

Разликите изпъкват по-ясно, ако припомня как току-що споменатите фигури кръстосват съдбите си. Така в хаоса на първите 2–3 години след войната връстниците Стефан Бочев и Асен Христофоров се движат в същите английски среди, но първият като все по-безперспективен дипломат от старата школа, а вторият като обещаващ кадър с протекцията именно на Иван Стефанов и като автор на успешна книга за пребиваването си в Лондон. След като и двамата са изхвърлени зад борда, те се засичат за кратко в Белене. Докато обаче след лагера Христофоров не допуска да се види задълго като физически работник, а и в най-безнадеждни ситуации гордо държи на някогашното си професорско

69 Вж. *Кондратиев, Николай Д.* Суздалските писма. М.: Экономика, 2004.

70 Вж. *Бочев, Стефан.* Автопортретът ми като журналист и дипломат. С.: Комунитас, 2009; *Бочев, Стефан.* Белене. Сказание за концлагерна България. С.: Фондация „Българска наука и култура“, 2000.

71 Вж. *Бочев, Стоян.* Капитализмът в България. Икономически текстове (1911–1935) и лични спомени. С.: Фондация „Българска наука и култура“, 1998.

72 За тази реплика на А. Христофоров съпругата му си спомня в началото на 90-те години. Изречена е в края на 1948 г. след уволнението му от университета и след три месеца размисли в пълна изолация в Говедарци. „Стоеше облегнат на масата, пише тя, загледан в далечината през прозореца... Погледът му беше отчаян и безнадежден и в същото време бушуваше скрита ярост – поглед на звяр в клетка. ... Необръснат, със стари неугледни дрехи, лицето му черен въглен. И до днес не съм виждала по-трагична, не тъжна, а трагична фигура“ (*Христофорова, Люба.* Епизоди от един живот..., с. 60).

звание, то Бочев няма друг избор, застоява се по-продължително в средата на „трудещите се“ и едва през 60-те години намира напълно периферно предпензионно служебно местенце. Показателно е как те се докосват до Академията от съвсем различни позиции: преди арестуването си, а и след това Христофоров все пак храни известна надежда, че Икономическият институт на БАН може да му бъде отворен, прави плахи опити в тази посока, но вратата му е затръшната; след Белене Бочев пък успява да получи тъкмо от устроилия се някак си в същия този институт Асен Чакалов възлагането на служебни преводи, които за кратко се превръщат не в интелектуална работа, а в източник за преживяване.

Тези несистемни движения ясно показват различната сила на шока и на съпротивителните сили: предопределената от тоталитарната власт житейска безизходица в рамките на режима за хора като Бочев и Христофоров в първия случай се оказва непреодолима, докато във втория – благодарение на друг тип талант и някаква форма на адаптация – отприщва нови пориви. Христофоров успява да намери начин на съществуване като писател, вместирайки се в приемлива тематика, където внася неординерни и чужди на приетата идеология нотки. Обратно, Стефан Бочев не притежава неговото обработено перо, но и не прави отстъпки със сюжета: пише за Белене, а написаното остава един от съвсем малкото достойни български ръкописи, излезли от чекмеджетата след падането на комунизма. Едната позиция е лишена от външна героика и същевременно е „ефективна“, тъй като носи корозиращи режима настроения и нюанси⁷³. Другата – нравствено безкомпромисна, но без пряко влияние върху съвременниците, оставя за историята впечатляващо мащабна фреска на тоталитарната действителност.

За да се разберат конфликтите и компромисите след 1947 г., е нужно да се погледне към онези, в които Христофоров попада преди 1944 г. Тогава академичните икономисти като правило или стерилно словоблудстват в своите отвоювани катедрени феоди, или изливат идеологически страсти на политическата сцена, където често гастролират. Рядкост са фигурите, съчетаващи твърди концептуални принципи с компетентна технократска оценка за текущата стопанска политика. Тъкмо тази комбинация въвлича Христофоров в неприятности, при които той още до 1944 г. изпитва жилото на властта.

Критичността на Христофоров преди 9 септември в никакъв случай не е антисистемна и иконоборска. Тя остава изцяло в руслото на широко приети парадигми за капиталистическия стопански ред. В нея, разбира се, няма нищо от радикалността на ултралявата/комунистическа опозиция, която позволява например на признат професионалист от добър ранг като Иван Стефанов да съчетава напълно издържани емпирични изследвания с публикуването на чисто партийно-агитаторски, антикапиталистически памфлети. Мисията си Христофоров схваща като съизмерване на случващото се с предписанията на предпочитаната от него теория. Той атакува икономическата линия на правителството основно за противоречивост, половинчатост, несистемност, отсъствие на логика или просто на здрав разум. Това е обичайният сблъсък на експерта с управляващите, разсъждаващи единствено в рамките на политическата целесъобразност и на краткия хоризонт.

Христофоров е внимателен в полемичния си изказ. Даже в силно неодобрителни текстове у него няма рязкост и острота на езика, оспорването на политиките не е поименно адресирано и персонализирано, само в редки случаи оставя на показ чувството за

73 За чуждите на режима и следователно в една или друга степен разяждащи го нотки, интонации, сюжети и стилистични особености от литературното творчество на Христофоров вж.: *Аретов, Н.* Непретенциозната проза...

превъзходство на добре школувания учен над интелектуалната ограниченост на гладиаторите от публичната арена. Респектът към титлата и стремежът към „професорски“ статут са съвсем видими; нескритият му идеал е за професорска кариера; години след отстраняването от университета не пропуска да припомни професорското си достойнство в своите белетризирани спомени. Известно чинопоклонство се чувства в куртоазния начин, по който на места в студиите си цитира своите рецензенти. Показателна е и хвалебствената статия в „Стопански вести“ за директора на СИСП Оскар Андерсон по повод напускането му на България през април 1942 година⁷⁴. Написана в конвенционалния за случая тон на признателен ученик към учителя, контекстът привнася в нея сладникав привкус, тъй като броени месеци след това Христофоров ще гостува в новия институт на Андерсон в Кил по негова покана.

Обръщам внимание на тези черти, доколкото в тях се пресичат обществени и лични характеристики. Със сигурност ограниченията на цензурата „изглаждат“ и обезцветяват печатното слово. Без съмнение тонът и стилът изразяват кариерна стратегия и съобразяване със светските условности. Христофоров е и лоялен към организациите, които представлява, като на моменти се идентифицира публично дори с корпоративно-съсловни каузи⁷⁵. Но като цяло всичко това показва дълбинно възприета уважителност към институциите и йерархиите, добропорядъчното власто/институционно почитание на английския възпитаник и изобщо на средната класа.

Непосредствено преди налагането на новия режим той вече има профила на човек с бъдеще, проявил е както стремеж към академично развитие, така и склонност (ако не стръв) към някаква форма на ведомствено издигане, спазва необходимите за това кодове и конвенции. В края на 30-те и началото на 40-те години Христофоров е изгряваща звезда, обещаващ младеж, радващ се на симпатии, протекции и промоции.

И въпреки тази социална образцовост в неговия служебен напредък възникват конфликтни точки. Те се дължат на ниския праг на търпимост на властта, на суетната мнителност на политическия елит, чувстващ се уязвен от какъвто и да е неодобрителен публичен разбор. Във все по-авторитарната и полицейска обществена атмосфера от онези години всяка критична позиция повдига проблеми, допълнително усложнени от ноторното англофилство на Христофоров, което го превръща в естествена мишена на управляващите.

Най-осезаеми са трудностите му с цензурата. Запазени са свидетелства за преки намеси на министъра на търговията, промишлеността и труда Славчо Загорев и на министъра на финансите Добри Божилов в публикациите на „Стопански вести“. Загорев направо заплашва със спиране на изданието, ако редакцията „не обясни на обществото грешката си, допусната със статията *Покачването на цените у нас и в чужбина*, публикувана в брой 16 [декември 1941 г.] от списанието“⁷⁶. Опровержение е поместено и списанието продължава да излиза, но интервенциите не свършват, като през март 1943 г. например Божилов лично забранява публикуването на аналитичен обзор за промените в баланса на БНБ⁷⁷. В крайна сметка се стига до закриването на „Стопански вести“ по

74 *Статистическият институт за стопански проучвания*. – Стопански вести, 1942, кн. 8; тук в том 2.

75 Странна донякъде изглежда например страстната му, почти сантиментална защита на бакалите (*В защита на бакалите*. – Стопански вести, 1941, кн. 17; тук в том 2). Тонът на статията не е типичен за макроикономист, но има своите обяснения. От една страна, със служебния ангажимент на Христофоров в СТИК. От друга, с опита да се обори евтино алиби на управляващите чрез посочване на лесни виновници за собствената им икономическа политика: поради слабостта си съсловието е несправедливо набедено за изкупителна жертва в смутните военни времена и преследвано от огромната контролираща държавна бюрокрация.

76 Документ № 93 в том 3.

77 Документ № 94 в том 3.

настояване на Божилов и до оставката на Христофоров от длъжността уредник на „Български търговски вестник“ през декември⁷⁸. За сметка на това полицейското искане за уволнението му (основано на специално дознание) е отхвърлено от ръководството на СТИК. А заедно с оставката той предлага да продължи сътрудничеството си с вестника и още на следващия ден настоява пред Върховната стопанска камара (наследник на СТИК) да се „парират чрез една формална забрана“ местните инициативи за издания, като се учреди ново икономическо списание под негово ръководство⁷⁹.

Тези напрежения травмират, но те си остават санкции на един авторитарен режим, засягащи преди всичко свободата на словото и отчасти служебното положение. „Провиненията“ на Христофоров не влизат в кръга на сурово преследваните, не водят до посегателство върху личната свобода, не пораждат вредни последици за напредъка му на университетското поприще.

В това отношение ситуацията рязко се променя след 9 септември 1944 г. Макар през трите години до ликвидирането на опозицията да тече относително открита (и бързо затихваща) дискусия по икономическите въпроси⁸⁰, няма „погрешна“ стъпка от този период, която рано или късно да не остава ненаказана от комунистическата власт.

Положението и поведението на Христофоров в новата обстановка са вече други. От една страна, както стана дума, непосредствено след преврата той проявява порив на реформаторски ентузиазъм и на известно „радикализиране“. Това го води на първо време до по-раздвоена позиция по дилемата либерализъм/етатизъм. Колебанието, което би могло да се тълкува като премерен компромис, го приобщава донякъде към нелибералния дух на новото време и би трябвало идейно да го сближи с новия режим. Същевременно обаче докосването до практическата политика го кара да се съобразява с властови и кариерни обстоятелства, въллича го в действия, които по-късно ще имат фатални последици. Две от тях се оказват решаващи: откритото обвързване със „Звено“, което е само по себе си политически обричащо; публичното ангажиране в наглед технократски дебати, придобили – както всичко останало в онзи период – отявлено политическа окраска.

Сближаването на Христофоров с английските представители в София през зимата на 1945 г. става в контекста на предстоящото му назначение за български търговски представител в Лондон, лансирано именно от кръгове в „Звено“. Фиаското на това (по същество политическо) начинание той преживява особено болезнено и то оставя следа до края на живота му. А междувременно общуването с англичаните в София е предоставило готов материал за обвиненията, стоварили се върху него 5–6 години по-късно.

Втората откровено „грешна“ стъпка на Христофоров е организираният от него през март 1946 г. на страниците на Списанието на Българското икономическо дружество дебат за следвоенната стабилизация на лева. В своя встъпителен реферат той си позволява твърденията, че „именно в държавите, в които инфлацията е взела най-големи размери, присъствието на чужди окупационни войски представлява пречка за уравнивяването на държавните бюджети, а оттам и за заздравяването на монетите“, че „след 9 септември 1944 г. върху българското народно стопанство легна грижата за изхранването на окупационните руски войски в страната, и то в още по-голям размер, отколкото изхранването на германските войски в миналото“ и че „извънреден бюджет е наистина неизбежен [...]

78 Документ № 98 в том 3.

79 Документ № 99 в том 3.

80 В известен смисъл (с голяма условност относно мащаба и дълбочината) тук има определено сходство с горещите и оказали се особено плодородни дискусии сред съветските икономисти през годините на Новата икономическа политика (НЭП) докъм 1927 г. В СССР обаче почти всички водещи опоненти на победилата сталинска линия впоследствие заплащат своята позиция с живота си.

понеже в представения проект за редовен държавен бюджет не са предвидени редица неизбежни разходи, като наложените ни плащания по договора за примирието (предимно във връзка с издръжката на руските окупационни войски)⁸¹.

За момент всичко това е преглътнато от властта, доколкото мирният договор все още не е сключен и в България освен съветските присъстват американски и британски попечители. Но „дискусията“ в БИД вече предвещава какво ще се случи. В нея напълно отчетливо се чуват партийни гласове с директни инсинуации срещу автора на реферата, обвинения, че той се държи като опозиция на ОФ, „забрана“ за използването на определени термини (в случая – „инфлация“) като „несъвместими“ с политически правилната представа за действителността, обичайното по-късно безпроблемно назоваване на черното като бяло (разширяването на паричното обращение е представено като признак за растеж на икономиката)⁸². Така или иначе, думите на Христофоров не са му простени и когато новият режим се установява пълновластно, въпросните квалификации се превръщат в директно инкриминиращо обстоятелство. Пет години по-късно той заплаща за тях с екзистенциалната си свобода и със забрана да упражнява професията.

Последната загубена обществена и лична битка на Христофоров е за учредяването на Стопански факултет към Софийския университет чрез сливане на ДВУ и Отдела за държавно-стопански науки при Юридическия факултет на Софийския университет. В колоритно и живо написана студия от 1946 година⁸³, чийто стил няма нищо общо със сивия професионален сленг на *Увода*, той в подробности описва плачевното състояние на висшето образование след първите мегаломански мерки на властта за масовизиране на „народното студентство“. Оплакванията му са напълно съзвучни с воплите на Иван Стефанов, определил ситуацията като „безобразие“ и „най-голямото опошляване на висшето образование“⁸⁴. Целият коментар в студията на Христофоров засяга организа-

81 *Стабилизацията на лева...* Сама по себе си статията на Христофоров е най-сериозното виждане за стабилизирането на лева, появило се във вече заличаващата българска икономическа книжнина. В реферата са дадени оригинални оценки за реалната загуба на покупателна сила на българската валута; посочена е необходимостта от рестриктивна политика чрез кредитна дефлация и дефлиране на доходите; проследено е разпределението на загубите от инфлацията, като е показано, че най-заинтересован от нея е най-големият длъжник, т.е. държавата; направено е много тънко изчисление за степента на монетаризиране на икономиката и на мащаба на тезаврацията, която е разглеждана като единствен потенциален ресурс за належания вътрешен заем. Христофоров предлага фина схема за стабилизация на лева чрез обмяна на циркулиращите съкровищни бонове с банкноти и едновременна преоценка на златната наличност на БНБ, при която ще се загубят около 10% от златните резерви на банката.

Върху обема на паричното обращение и тезаврацията Христофоров разсъждава и другаде (*Странични бележки върху инфлацията*. – СпБИД, 1946, кн. 1–2; тук в том 2). В тази статия той дава също така предварителна оценка за националния доход през 1945 г. Според Христофоров доходът възлиза на около 200 млрд. лв., което е сравнимо с по-късните и прецизни 242 млрд., изчислени от Асен Чакалов (*Чакалов, Асен*. Националният доход и разход на България..., с. 114).

82 *Дружествени срещи*. – СпБИД, 1946, кн. 3–4; тук в том 2. Дискусията в БИД отразява по-скоро позицията на гласовитата, наивна и слабо осведомена част от отечественофронтовската „интелигенция“. Архивите на БНБ показват, че управляващите са си давали много ясна сметка за ситуацията. Без да назовават разходите „окупационни“, в Министерството на финансите (ръководено през септември 1945 г. от „звенаря“ Станчо Чолаков) и в БНБ (ръководена от Иван Стефанов) добре разбират връзката между безконтролните харчове за войната, дълга на държавата към БНБ и паричната инфлация. В доклад пред Народното събрание за финансовото положение на страната от същия този март 1946 г. Иван Стефанов изказва редица сходни становища с тези на Асен Христофоров. Вярно е, че Стефанов го прави много по-хаотично, с езика на практик, който е изправен пред шаячната действителност, където всичко става на парче, спонтанно и под пресата на спешните обстоятелства. В неговия доклад отсъства елегантната и подредена академична перспектива от реферата на Христофоров (за позицията на БНБ и на Министерството на финансите вж. *Българска народна банка*. Сборник документи. Т. IV. 1930–1947..., с. 1047 и 1060).

83 *Реформиране на висшето стопанско образование*. – Трудове на Института за социални проучвания, 1946, кн. 1; тук в том 2.

84 *Българска народна банка*. Сборник документи. Т. IV. 1930–1947..., с. 1063.

ционно-структурни проблеми, без да споменава нищо за идеологическото съдържание на преподаването. Това е все още надежда, че няма да бъде посегнато върху свободата на лекционните курсове, или обратно, съзнателно избягване на конфронтация. Единствената политически чувствителна критична нотка е непреходното бичуване на партийната намеса в назначенията, на която е противопоставен повик за селективност (т.е. елитарност) в подбора на студентите, за правова държава и безпристрастна (естествено по английски образец) администрация. Христофоров постига своята обществена цел. През 1947 г. Стопанският факултет действително е учреден по неговия модел, точно по мярка за него. Той обаче се разминава с личната си цел, като тъкмо по политически съображения е отстранен от новата структура...

И трите епизода изплуват отново, придобивайки различна плътност в последвалия сблъсък с Държавна сигурност (ДС).

Да мериш човека единствено чрез печатаното му слово, обеднява. Този аршин е важен, когато се проследяват търсенията и развитието на мисълта. Но самата мисъл подвежда. Преди да достигне агората, тя, съзнателно или не, минава филтъра на конвенциите, на автоцензурата, на стремежа към непротиворечивост. А и не всичко е мисъл – встрани от добилото публичност остават маса обстоятелства, целият пълнеж на човешкия живот, включващ лични мотиви, съображения, бит... Те също формират позицията.

Възможност да се навлезе в тези пластове дава досието на Асен Христофоров, от което в тритомника са поместени обширни извадки. Обемистият материал повдига много размишления, като тук обръщам внимание – без претенции за каквато и да било морална присъда, – върху индикации за начина на мислене, плановете, реализациите, компромисите и обратите. При цялата насилственост на този тип литература през редовете ѝ се четат важни детайли от житейската и интелектуалната биография.

Христофоров е пряк обект на „органите“ в течение на 18 години. При това началото не е след, а преди 1944 г. Поводът за първата среща с полицията (през септември 1942 г.) е издаването на задграничен паспорт, което минава през разпит и изваждане на трупана агентурна информация⁸⁵. Оказва се, че върху него е падало подозрението, че е „набелязан“ за финансов министър на евентуално „звенарско“ правителство начело с Кимон Георгиев. Макар мълвата да е опровергана от донесения на полицията, тя е показателна за обществената тежест, приписвана на Христофоров. В това тънко досие се набива в очи не само (и не толкова) съдържанието, колкото пълното едностиие с документите на комунистическата ДС. Полицейските инстанции ровят винаги в едно и също: сведения за обкръжението, обясняване и оправдаване на лични убеждения, данни за контакти, за политическа активност, дори за културни (в случая англофилски) наклонности и симпатии... С този кратък контакт Христофоров получава паспорта си, но се оказва, че е събрал и малък актив за пред разтерзателите си след 1944 година.

Броените страници отпреди 9 септември обаче са несравними по мащаб със стотиците листове, произведени от новия режим и групирани в три добре различни периода. Първият започва (поне) от 1946 г. и предшества ареста през юни 1951 г. Това са доноси относно поведението и приказките преди и след уволнението, които насочват към връзките с англичаните, идейната несъвместимост с новата доктрина или обкръжението в Говедарци. Всички те, пряко или косвено, навеждат към бъдещите обвинения. Вторият период се отнася до разпитите, справките, свидетелските показания и обвиненията по

85 Документи № 1, 2 и 3 в том 3.

време на задържането в ДС (юни 1951 – януари 1952 г.) и интернирането му в Белене (януари – септември 1952 г.). Последният пласт включва цялата документация (доноси, сведения за „операции“ на ДС по проследяване) след излизането от Белене до закриването на оперативно-наблюдателното дело (т.нар. ОНД) рег. № 2716 и „свалянето на материалите от него в архив за общо ползване“ (11 март 1960 г.).

Досието в ДС дава важни допълнителни штрихи за додеветосептемврийското научно битие на Христофоров. Както видяхме, докъм началото на 40-те години то е достатъчно праволинейно и протича под сянката на благожелатели, предавали си щафетно обещаващия млад изследовател.

Начална стъпка в паркура е кратката специализация в Женева от края на 1937 г. Тя е любопитна преди всичко с начина си на реализация. На разпитите Христофоров е словоохотлив по този повод и от показанията му⁸⁶ личи, че става дума за типичен жест на ръководител (директора на ГДС Славчо Загорев) към негово протеже. Швейцарският институт не е особено престижен и е пред закриване, но благодарение на личните си връзки Загорев е получил формуляри за кандидатстване, които предава на колегата си. Урежда му дори значителната за времената на драконовски валутен контрол привилегия да се води в командировка и в Женева да получава заплатата си от ГДС във франкове. В научен план престоят е без съществен резултат: по препоръка на Загорев, Христофоров изоставя по-абстрактните си интереси, за да проучи банковите системи на Балканите, но в крайна сметка (отново засмукан от текущите задачи) след завръщането си не написва нищо по този сюжет.

Вторият пост в щафетата е СИСП, който присъства при разпитите в две противоположни възможности. Чисто научната дейност на института Христофоров представя съвсем неутрално⁸⁷. Набляга на това, че през 1938 г. му е дадено да избере дали да остане в ГДС, или да постъпи в СИСП, като избора си обяснява със „стремеж към Академията“. Очевидно става дума за споразумение между двамата (досегашен и бъдещ) негови ментори – Славчо Загорев и Оскар Андерсон. Собственото си положение в института Христофоров описва като пълна дистанцираност от колегите и особено от директора, с когото са във „въоръжен неутралитет“. В подкрепа на това твърдение изтъква тримесечната оставка от института, депозирана поради „скарване“ с Андерсон малко след като постъпва, както и „терминалния“ конфликт помежду им при окончателното напускане на СИСП през септември 1940 г. Мотивите за оставките не стават ясни отникъде, но истинските отношения между двамата са действително двусмислени. За Христофоров е безспорно благоприятно да представи пред ДС трудно съжителството с белогвардейския емигрант, бивш директор на изследователски институт в нацистка Германия и настоящ емигрант в Западната окупационна зона О. Андерсон. Но и от публичните следи не личи особена топлина. Взаимните благодарности в увода на *Развитието на конюнктурния цикъл...* или специалната статия за СИСП в „Стопански вести“ са по-скоро израз на служебно зачитане, което на места граничи с дежурно ласкателство. Дори приведената от Христофоров реплика на Славчо Загорев⁸⁸, че СИСП е „лаборатория на Андерсон, в която последният подготвял млади учени“, може да се чете както положително, така и с известен укор. Вероятно отношенията им не са отишли по-далеч от взаимен респект, което е позволявало на Андерсон през 1942 г. да покани младия икономист (наред с редица други български статистици) в Кил, а на Христофоров да приеме поканата и дори да присъства протоколно на прощалния му банкет в София.

⁸⁶ Документ № 31 в том 3.

⁸⁷ Документи № 22 и 31 в том 3.

⁸⁸ Документ № 31 в том 3.

Огледалният образ на СИСП е в разказа на основния свидетел на обвинението Гаврил Цветанов. Този преподавател в ДВУ, а по-късно (след уволнението на Христофоров) главен асистент и хоноруван доцент в университета, е машата на ДС, очевидно вербуван при първото си задържане и пребиваване в лагер през 1945 г. А през 1949–1950 г. (откогато датират неговите показания-донесения срещу Христофоров) Цветанов е сред обвинените евангелистки пастори. По същото време той свидетелства и срещу Марко Рясков, като години по-късно признава, че показанията му са фалшиви⁸⁹. За поведението си Цветанов има и съвсем лични мотиви, излъчващи войнстващата агресивност на всяка посредственост. На конкурса за доцент в ДВУ през 1943 г. един от рецензентите го бил предупредил да не участва, тъй като мястото е обещано на Христофоров. А когато двамата за кратко се засичат като преподаватели в университета, Христофоров отказва да допусне за публикация монография на Цветанов, посветена на картелите. В показанията на този свидетел СИСП е шпионско гнездо, финансирано от американците, работещо „направо за осведомяване чужденците по стопанското положение“. За целта се използвало прикритието на конюнктурните проучвания, като и без това „всички места за осведомяване са отворени за икономистите от СИСП“⁹⁰. Стандартната терминология от Студената война повтаря практически дословно обвиненията срещу Иван Стефанов и Цоню Цончев⁹¹ от делото на Трайчо Костов⁹². Впрочем самият Христофоров неволно прибавя свой шрих в конспиративния образ, отбелязвайки в статията си от 1942 г., че голяма част от дейността на института остава незабелязана „било поради нейния поверителен характер, било поради самата скромност на директора му, който съзнателно избягваше шума и рекламата“⁹³.

Третият кариерен етап (специализацията в Кил) се оказва най-силно „уличаващ“ при разпитите в ДС. Христофоров се опитва да омаловажи този епизод, като посочва, че поради семейни причини и несъгласия с Андерсон се е задържал по-кратко от предвиденото. Но следствието не изпуска удобната възможност, наблягайки върху тематиката, възложена на гостуващия икономист и свързана със стопанското устройство на Континента след германската победа във войната. Факт е, че той изготвя един много добросъвестен и обстоен доклад (негово машинописно копие се съхранява в ЦДА), в който съвсем трезво обсъжда бъдещите търговски отношения на България със скандинавските държави в една доминирана от Германия следвоенна Европа.

Така и трите стъпала в довоенното професионално развитие на Христофоров се превръщат постфактум в тежък пасив. Те оформят първата линия на обвинението, което набляга най-вече върху специализацията в Германия. Животът след войната обаче натрупва нови „прегрешения“ от съвсем друг – идеен и пряко политически, характер.

Основна нишка както в разпитите, така и в показанията и доносите е изповядването на „буржоазни теории“. Обвинението се повтаря в най-различни регистри от всевъзможни гласове. Селяните в Говедарци например се забавляват с това, че Христофоров не предавал „марксихески“. Конкурентът-обвинител Гаврил Цветанов набляга върху солидното буржоазно образование и защитата на капиталистическата система. Справка от Стопанския факултет го определя като „буржоазен учен, малко запознат с марксизма“. Свидетелите от икономическата гилдия (например Иван Стефанов и Илия Палазов) дават по-нюансирана картина, в която като вина на Христофоров е вменено, че продължава да се придържа към субективната школа, да изповядва „либералистични“ възгледи, да

89 Рясков, Марко. Спомени и документи. С.: БНБ, 2006.

90 Документ № 5 в том 3.

91 Управител на БНБ от октомври 1946 до юли 1949 г. През 1935–1940 г. и 1945 г. работи в СИСП.

92 Вж. Процесът срещу Трайчо Костов и неговата група. С.: Дирекция на печата. 1949.

93 Статистическият институт за стопански проучвания...; том 2, с. 304.

защитава частната собственост и инициатива. В повечето случаи тези квалификации са смекчени от признаване на професионалните му качества, от отбелязаната защита на държавната намеса в икономиката или от припомняне на антигерманските му позиции и проблемите му с цензурата преди войната. Самият Христофоров в принудителните си разказания при следствието „признава“, че неговото непълно приобщаване към новата действителност се дължи на упоритата му привързаност към субективизма в политическата икономия.

От материалите в досието ясно се вижда как зад бутафорната „идеологическа борба“ в икономическата наука всъщност се разгръща персонална, институционална и поколенческа война, която дава път на нови лица, кръгове и ведомства. Във фабрикуваните показания на Гаврил Цветанов фронтната линия е между традицията на „старите“ икономисти около БИД и СИСП (с които е свързан Христофоров)⁹⁴ и творците на отечественофронтовската стопанска политика. Повратна в това отношение е 1949 г., която увенчава разлома с довоенната икономическа наука. Именно тогава е разтурено БИД, спряно е неговото списание, учреден е одържавен сурогатен приемник на дружеството, както и Икономическият институт на БАН⁹⁵, призван да приюти някои и други разкажали се или вербувани „бивши“ елементи⁹⁶, току-що е публикувана разгромната талибанска монография на Евгени Матеев срещу субективната школа⁹⁷, избухват идеологически препирни в икономическата секция на Съюза на научните работници. Главните действащи лица, носители на новото, са хора като Жак Натан, Евгений Каменов или Евгени Матеев, които през следващите години ще са сред официалните корифеи на икономическата колегия.

Въпреки че след 1947 г. Христофоров безусловно е жертва, ролята му в тези борби не е еднозначна. Факт, който изтъква в своя полза при разпитите и който се потвърждава от множество свидетелства, е, че непосредствено след 9 септември той е избран за секретар на „професорския“ ОФ комитет в Юридическия факултет на Софийския университет и в ДВУ. През 1945 г. Христофоров (по думите на Г. Цветанов) „е факторът“ в ДВУ. Да си член на такъв комитет през онези години, означава по един или друг начин да участваш в политическото „саниране“. През лятото на 1946 г. той действително се числи към комисията по чистките в университета, а това, че по-късно ще бъде обвиняван в покровителство на „ненадеждни“ кадри, показва, че позицията е можела да бъде използвана и като защитна инстанция. Но така или иначе, в смутните времена нищо не дава окончателна гаранция: същата тази комисия взема решение (в негово отсъствие) името му да е сред предложените за уволнение по политико-идеологически причини. Това е преломът. „През есента на 1946 г. – отговаря той на следователя – почувствах, че рано или късно ще бъда уволнен и че ще се сложи край на моята академична кариера.“⁹⁸ Всъщност академичната му дейност продължава още година, през която публикува важни текстове. В

94 Показателна подробност е, че в окопа на „старите“ заедно се озовават А. Христофоров и бившият дългогодишен директор на държавните дългове Никола Стоянов. Архивни свидетелства показват, че между тях припламва искра по повод страници от *Скици из Лондон*, където са иронизирани поведението и позицията на българските емисари при преговорите по договаряне на външния дълг. През 1945 г. Н. Стоянов реагира болезнено на тези пасажии в лично писмо до Христофоров, изпратено от Дома на слепите, където самият той е задържан (вж. *Аврамов, Румен*. Комуналният капитализъм... Т. I, с. 693–694). Само година по-късно обаче това не му пречи да застане на негова страна при баталиите, разгорели се в БИД.

95 За интересна фактология и спорни твърдения относно създаването на института вж. *Игов, Николай*. За основаването на Икономическия институт и за неговия първи директор – въпроси и уточнения. – *Икономическа мисъл*, 2009, кн. 5.

96 Българска народна банка. Сборник документи. Т. V. 1948–1990. Част I, с. 667, 668.

97 Вж. *Матеев, Евгени*. Субективната школа и марксистко-ленинската политическа икономия. С., 1947.

98 Документ № 49 в том 3.

крайна сметка обаче отново се оказва потърпевш от комисия (натоварена да реформира Юридическия факултет), в която самият той членува: в негово отсъствие тя гласува да не бъде преназначен в новообразувания Стопански факултет.

Непосредствено след преврата властовият статут на Христофоров се движи успоредно с възхода и падението на „Звено“. Когато тази организация е опитомена, позициите му отслабват и той търси други ресурси за подкрепа. Основни сред тях са връзката и научното общуване с Иван Стефанов отпреди 1944 г. Приведените документи дават много сведения за тази колкото нормална в интелектуално, толкова и „противоестествена“ в политическо отношение близост. В показанията на Стефанов (сам излежаващ по това време присъда по делото срещу Трайчо Костов) добре личи как той е раздвоен между професионалната оценка и политическата целесъобразност⁹⁹. Бил е търсен например от Христофоров да му съдейства за назначаването в Лондон, но смятал, че това би навредило на страната. Дава му положителна рецензия при конкурса за доцентура, но е принуден да се вслуша в мнението на „студенти-комунисти“, които настояват за уволнението на Христофоров. Ходатайства му пред БАН през есента на 1949 г., но когато е вече маргинализиран преди собствения си процес. Христофоров е последният, опитал се да върне някаква обществена тежест на БИД, а едно от последните публични действия на някогашния „червен професор“ е закриването на БИД, на което той е последният формален председател. Много характерно е и раздражението, предизвикано у новите власти от отношенията между двамата: в доносите често се среща неприязън към парадирването на Христофоров с близостта и протекцията на „наши хора“, между които главната фигура е именно Иван Стефанов.

В ритуалите след 9 септември идеологическите обвинения задължително пораждаат „професионално“ или чисто клюкарско любопитство, доколкото набеденият се е опитал да се „поправи“ и „приобщи“. Съпоставките между „истинското“/„прикритото“ поведение и мисли пълнят доносническата литература и служебните справки. Те трудно могат да бъдат приети буквално, но си остават белег за състоянието на духа на жертвата. Христофоров не е изключение и неговото досие гъмжи от наблюдения относно очакваната му идеологическа конверсия. Най-колоритни са оценките на съседите му селяни или на „интелигентни“ от Говедарци и района, които зорко следят за изказани несъгласия с марксизма (т.е. с властта), за изпуснати признания, че му е невъзможно да „се обърне“, за проповедите на „неговия марксизъм“, за неспособността му да чете по „вашата Библия“ и „всичко по Маркс“¹⁰⁰. Въпреки че носи опасна ерес, в селото Христофоров се налага като арбитър на постоянните дебати за сравнителните предимства и недостатъци на социализма и капитализма, та дори за различията между социализма и комунизма. Но информация носят и „култивирани“ източници, които в доноси и справки докладват за негови изявления, че не е марксист, или за това, че след уволнението няма как да се удостовери дали искрено се занимава с марксистко-ленинска подготовка, понеже просто е престанал да публикува. Така в зависимост от нрава на доносника мотивът за „преустройството“ придобива или конспиративен (обвинение в притворство), или доброжелателен (положено усилие) характер. Тук вече „обективните“ дадености са по-меродавни и – както видяхме – регистрираните отстъпления не водят до окончателно разклащане на либералния му икономически мироглед.

99 Документ № 61 в том 3.

100 Впечатляващ донос – поток на съзнанието, в подобен стил е излиянието на домакинята в близката до „Бърлогата“ почивна станция (документ № 10 в том 3).

Идейната несъвместимост е канава на обвинението, без да стане конкретен член в него. В материалите на досието идеологията е фон, статията за стабилизацията на лева е почти улика, но цялата наказателна конструкция има нужда от по-твърда основа. Търсят се доказателства за политически действия.

Сведения в тази посока започват да се трупат още с установяването на Христофоров в Говедарци. Селяните са плодови и усърдни доносници и в техните писания вече се чувства отношението на взаимна любов–омраза от „Мацакурци“. „Професорът“ е общителен, така че от донесенията за него могат да се (пре)потвърдят редица (невинаги благоприятни в новите условия) биографични факти. Получава се и пълна сводка за движението, срещите, разговорите му, контактите му с опозиционно настроени... С местните той обсъжда текущи стопански въпроси от локално и национално естество, като в тези разговори съседите хем долавят (и докладват) неодобрение към властта, хем получават безплатни уроци по практическа икономика и квалифицирани прогнози за данъците или цените на картофите. Не се пропуска интересът му към „данни от стопански характер“ (примерно получени от говедаря за броя на кравите и воловете), което веднага е изтъкнато като нездраво желание да се бърка в държавни тайни.

Но основната линия на разследването е „вражеската дейност в служба на английското разузнаване“, която и дава основание за задържането му. Няма да коментирам този сюжет, който е изключително подробно развит в представените документи от досието. Споменавам само, че обвинението е базирано на самопризнания на Гаврил Цветанов (уличаващи и самия него) и на „биографични данни от живота на Христофоров“. Англофилството се превръща в мотив за репресия. По всички правила на жанра самата шпионска история въвлеча български политически лица (от „Звено“), изпаднали в немилост партийни дейци (като Иван Стефанов), британските представители в София след войната... Всички те са обвързани от посредничеството на Христофоров, устройвал срещи между тях в дома си и дори из планините. Икономическата материя – обект на „разузнаване“, е сведена до останали неуспешни преговори по сделка за български внос на вълна от Англия (по-евтина от съветската и тълкувана като опит за намаляване влиянието на СССР в България) и до коктейлни обсъждания на курса на лева към паунда, определен от англичаните като надценен. В политически план се разследват връзките на Христофоров с Дамян Велчев и изобщо със „Звено“. Към Велчев той изразява нескрито възхищение, като близостта между толкова различни социални и интелектуални типажии за мен остава необяснима.

Защитната линия на Христофоров е, че той е действал по указания на правителството¹⁰¹, че не е криел, а широко е разгласявал контактите си с англичаните, че дори на процеса срещу Трайчо Костов е искал да поеме отговорността за тези връзки върху себе си и да оневини по този начин набедения за същото Иван Стефанов¹⁰². На няколко пъти повтаря версията, която впоследствие (препредавана от близки и приятели) придобива леко митологизирана и патетична окраска, че самите англичани отказват да го приемат поради заявлението му, че независимо от това, какъв ще бъде режимът в България, той ще защитава българските интереси. Привежда и множество свои възражения срещу високомерни изказвания на английски представители по отношение на

101 За сделката с английската вълна например Христофоров е изпратен при британския представител (полковник Бейли) от министъра на външните работи проф. Петко Стайнов, който участва в правителството от името на „Звено“. В донесение срещу Христофоров от 1957 г. обаче се загатва, че П. Стайнов е отказал положителен отзив за него пред англичаните (вж. документ № 91 в том 3). Не е ясно доколко достоверна е тази късна версия.

102 Документ № 36 в том 3.

България, позовавайки се например на човечното отношение у нас към евреите¹⁰³.

Това, което ме интересува в тази история обаче, са отново механизъмът и границата на компромиса. В случая става дума не толкова за нагаждане, колкото за преплитането на лични амбиции с интелектуалната биография. Защото, както прозира през собствените му отговори и от редица поместени тук достоверни свидетелства, за Христофоров пресечната точка на влизането в политиката и общуването с англичаните е страстното желание да замине на държавна служба в Лондон. Силният му стремеж към поста на търговски представител в Англия изразява и идеалистични подбуди „да помогне с нещо“, и чисто кариеристични нагласи (тук със сигурност е подействала американската закалка от Цариград, възпитавала у колегите връща амбиция), и носталгично желание за завръщане към мястото на студентската младост. Ако назначението се беше случило, то най-вероятно би означавало или край на академичните му занимания, или пренасянето им в чужбина. А дори при стеклите се обстоятелства проявеният хъс оказва влияние върху някои негови идеи, като например отдаваното значение за стабилизацията на лева на насърчаването на търговията именно с Англия (и САЩ) или приоритета за дипломатическо признаване на България от Великобритания (което има пряко отношение към неговото евентуално заминаване). Истината е, че тази амбиция го въвлеча в игри, които надминават реалната му обществено-политическа тежест и които той не е в състояние да управлява. Съвсем естествено е англичаните да очакват от Христофоров ролята на вътрешно убеден проводник на влиянието им в България, тъй като притежава идеалния профил за това, без да е нужно да се превръща в шпионин. Но разпънат между желанието си за престижна позиция и силното настъпление на комунистите във властта, Христофоров в крайна сметка остава на ничията земя, където интелигентът най-често е осъден да бъде смачкан.

Разнищването на житейския път в досието и особено в разпитите не е само източник на фактология. Листовете говорят за униженията, на които е подлаган човек в сблъсъка си с репресията на системата. Тази реалност е от вечните теми в историята, като всевъзможните тоталитарни и авторитарни режими на XX в. добавиха огромен материал по нея. В граматада всеки случай внася по нещо лично и същевременно потвърждава общото.

Доноси и спомени съвпадат в това, че за Христофоров разпитите в следствието на ДС (понякога 10-часови) са най-тежкото изпитание¹⁰⁴. Те документират как съпротивителните сили постепенно отслабват, за да се стигне – когато се разбере безсмислието на националните и откровени обяснения – до писмени признания под диктовка и до подаването на очакваните коректни показания¹⁰⁵. В първите разпити например Христофоров открито споделя разочарованията си от двуличното политическо поведение на Комунистическата партия след 9 септември или се опитва да даде икономически аргументи в защита на публичната си позиция по стабилизацията на лева. В хода на следствието бързо се вижда, че това поведение не води до никъде, и се появяват стандартните самообвинения в заслепение от буржоазния мироглед, който не му позволява да вникне в логиката на промените и на новото. След известна съпротива идват и така добре известните писмени декларации. Ако в началото на следствието Христофоров се подписва

103 *Уводът* е писан от лятото на 1942 до април 1943 г., т.е. в апогея на антиеврейските гонения в България. Нищо не подсказва никакво внимание или ангажимент на Христофоров към този проблем. Допускам, че погълнат от писането на своя *opus magnum* и от пребиваването си в Германия през есента на 1942 г., той просто е регистрирал събитията (най-вероятно пасивно и с вътрешно неодобрение), така както прави и значителна част от българската интелигенция. За отношението на голямото болшинство градско и селско население точната дума е безразличие.

104 По свидетелство на Ромил Атанасов, Христофоров прави опит за самоубийство в следствения арест.

105 Същата е еволюцията в поведението на Николай Кондратиев. Той сам я описва в молбите си до висши инстанции (*Кондратиев, Николай. Суздальские письма...*, с. 99–125).

под заявление, че никога не е бил в услуга нито на английското, нито на което и да било друго разузнаване¹⁰⁶, то след време той е принуден да декларира, че „няма съмнение, че макар и неволно и несъзнателно съм бил – косвено ако не пряко – в услуга на английското разузнаване и че в това ми е помогнал гражданинът-следовател, за да видя нещата в тази светлина“¹⁰⁷. Налага му се и да коригира уличаващи го самопризнания, заявявайки например, че „в момент на нервна криза“ е изразил съжаление, че не е избягал през граница¹⁰⁸. Но както се вижда от поместените документи, независимо от тези принудителни ходове общият тон на държането му пред следствието е достоен, отговорите са ясни, без въртания и сервилност.

Следва Белене, където Христофоров е изпратен в началото на януари 1952 година не след съдебен процес, а просто по решение на следователя, утвърдено от комисия на МВР. През юли тя оформя срока на пет години. По-късно той ще твърди, че там се е чувствал като в „пансион за девизи“ в сравнение с обстановката при следствието. За пребиваването на Христофоров в лагера интернираният по същото време Стефан Бочев ще си спомня с добро, като за „интересен събеседник“, който „съвсем не се държеше като някакъв „голям писател“¹⁰⁹. Освобождаването идва бързо, „в чест на 9 септември 1952 година“. Съпругата му намеква, че влияние за това решение е оказало застъпничеството на партийния поет Христо Радевски¹¹⁰. Излизайки от Белене, Христофоров попълва задължителната декларация за лоялност, а свързаните с това документи¹¹¹ показват мрежите на обвързване, през които са минавали вероятно почти всички лагеристи. Те доказват, че в Белене Христофоров не е сътрудничил на управата, дават да се разбере как находчиво измества „поканата“ за бъдеща работа за „органите“ и практически избягва опита за вербовка. В ЦДА са запазени кратки негови бележки от острова, публикувани тук¹¹². Съставени са (на английски език) като едноредови припомнания на сюжети за евентуални разкази, които да бъдат развити „навън“, и са измежду много редките полагаани на място впечатления от българските лагери. Регистрират поразителни порядки, като например устроената с възпитателно-идеологическа цел прожекция пред задържаните на филм за зверствата в нацисткия концлагер Дахау...

Животът под наблюдение след септември 1952 г. е вече нова страница и да се съди поведението на пречупван човек от някой, който не е преминал през подобно изпитание, повдига морален проблем. Единственото, което може да направи страничният наблюдател, е да експонира и сравнява съдби.

За хора, имали сходна участ и оказали се впоследствие напълно изтласкани в обществената периферия обаче, е почти неизбежна (във всеки случай обяснима и легитимна) една радикална гледна точка. Такъв е случаят със Стефан Бочев, чийто паралелен животопис с този на Христофоров му дава повод да произнесе тежка присъда. За Бочев позицията вече „на свобода“ на бившия му сълагерист е голямо разочарование: „Тоя „авторитет по всичко“, какъвто стана, като го пуснаха след няколко месеца, пък след няколко години даже и пак публикува (онази може би днес забравена – но несправедливо – забави-

106 Документ № 20 в том 3.

107 Документ № 28 в том 3.

108 Документ № 50 в том 3.

109 Бочев, Стефан. Белене..., с. 629.

110 Христофорова, Люба. Епизоди от един живот..., с. 62.

111 Документи № 72, 73 и 74 в том 3.

112 Документ № 70 в том 3. Малка част от тях са поместени във: Пламък, 1991, кн. 2, с. 65–66. В цялост се публикуват за първи път тук. През 90-те години е обнародван и един „лагеристки“ разказ на Христофоров (Пожелай ми безсъние. – Септември, 1990, кн. 12, с. 55–57).

телна, духовита историйка „Мацакурци“), дойде към 1952 г. Застрашително е да се гледа как комунистическото държане към човека се настанява даже и в менталитета на хора (самите те изпатили от това държане), щом като ги пуснат да посядват и те – па макар и само от крайчеца на крайчеца – на „великата другарска трапеза“.¹¹³

Само по себе си едно безкомпромисно отсъждане е справедливо¹¹⁴, но то не оставя място за възможна (и важна) допълваща гледна точка. Справедливо е, доколкото социализирането (в тоталитарните условия това е най-очевидно) означава компромиси с личната идентичност. Непълно е, защото компромисите имат степени и носят резултати. Те могат да обезличат до неузнаваемост или все пак да запазят същности. Могат да доведат до достоен за презрение облик, но и да позволят раждането на нещо различно и стойностно. Ето защо да се спре до присъда от първа инстанция, не е достатъчно. Аз сам изпитвам угризение, че другаде (преди да имам възможността да опозная до дъно архива) оставих иначе напълно праведното внушение на Бочев като внушение за „втория живот“ на Христофоров¹¹⁵.

Мерено по първата мярка, битието на Христофоров след отстраняването му от университета и след Белене е постоянен баланс между радикално несъгласие със средата и опити за нагаждане. От едната страна на баланса стои радикалният жест на самото, в буквалния смисъл, „бягство в гората“, което го отличава от многото други „двурезимни“ интелектуалци, пъргаво потърсили (и намирали) пътеки към приспособяването „в града“. Дори и да не представлява абсолютна аскеза, уединението му е тълкувано в писателските среди като демонстративно нежелание „да се участва в новия живот“. Физическата изолация превръща Христофоров в чудатост, във видим маркер на другост, а „Бърлогата“ до Говедарци – почти в място за поклонение: да отидеш „там“, означава да направиш личен избор, който те бележи. С поведението си, с „езика на тялото“ и характерологията си той излъчва едновременно готовност за бохемско общуване и сприхавост, свадливост, дори „вулканичност“ на „опак човек“ в екзистенциален конфликт с обкръжението¹¹⁶. Към това се прибавят фиксирани в донесения на бдителни приятели, съседни и съселняки множество индикации за коментари и роптаене срещу властта и за открито антикомунистически изказвания, като например приписаните му думи (октомври 1955 г.), че „с война или без война комунизмът в цял свят, вкл. и в СССР ще загине“¹¹⁷. Особен знак на неконформизъм е и контрастът с биографията на неговия брат Веселин Христофоров. Завършил право в София, той прави образцова професорска кариера в социалистическа България, като преминава през Министерството на информацията и пропагандата (1945 г.) и става редовен доцент в ДВУ през 1946 г., за да прескочи именно летвата, която се оказва непреодолима за Асен: преназначаване в Стопанския факултет на Университета. Публикациите му са прагматични и начетени, като те по нищо не издават съмнения, терзания, още по-малко отклонения от официалната доктрина.

От другата страна на баланса стоят серия повече или по-малко видими компромисни стъпки. Всяка една от тях с нещо изпробва (често подкопава) силата на човешката порядъчност, почтеност и достойнство.

113 Бочев, Стефан. Белене..., с. 629.

114 В този род крайни оценки нерядко се вмъкват примеси от някогашни настроения и конфликти сред репресираните. В случая е възможно Стефан Бочев да е подвластен и на старата си подчертана антипатия към „Звено“.

115 Аврамов, Румен. Комуналният капитализъм... Т. III, с. 374.

116 Тези черти се споменават в цитираните публикации на негови съвременници и в документи от досието му. „Опак човек“ е иронично самоопределение в „Мацакурци“.

117 Документ № 86 в том 3.

Въпреки начина си на живот Асен Христофоров не е нито дисидент, нито изцяло вътрешен емигрант. Той намира статукво, в което да съжителства с неприемливото за него и да отвоюва своя легална територия. С годините задръжките да се контактува със системата постепенно отслабват както поради натрупвания житейски цинизъм (за някои това е мъдрост), така и заради укрепването на вече напълно незаобиколимия режим. Всяка от тези допирни точки е съпроводена с едно или друго лично унижение, изискващо по някакъв начин регистриране на лоялност.

Първата нишка на адаптация е трасирана от опитите му да се завърне в икономическата наука. Непосредствено след уволнението от университета той изпраща писмо до министъра на народното просвещение¹¹⁸, в което възразява срещу решението и пункт по пункт оборва политико-идеологическите аргументи зад този акт. В документа уязвеното чувство за професионално превъзходство е примесено с мъчителна еквилибристика, целяща „правилно“ препрочитане на собствените биография и изследователски послания. Пред гонителите си Христофоров се представя като човек, останал настрана от политическата дейност преди 9 септември, но и с напълно отрицателно отношение към фашистките правителства; като писал по-остро и от професори-комунисти срещу стопанската политика на властта; като жертва на цензура и гонения от страна на отговорните за икономическите решения. В разрез с подчертано експертния тон на *Развитието на конюнктурния цикъл* точно и неутрално анализирани там българо-германски връзки са представени като „процес на стопанско заробване на България от страна на Германия“. Участието на Христофоров в БИД и в списанието на дружеството изведнъж се оказва „партийно поръчение“ от страна на отечественофронтовското „Звено“. Изтъкнати са публичните му изяви в подкрепа на „стопанските мероприятия на ОФ“ и по-специално за въвеждането на прогресивен данък върху имуществото, както и проявите на политическа лоялност към Комунистическата партия. Като еретични и дори заплашващи с интерниране са оценени изразените в заключението на *Увод в политическата икономика на военното стопанство* колебания между капитализма и социализма. А посочената през 1946 г. инфлационна роля на съветската окупация е наречена „нешастна фраза“ и достойна за съжаление „грешка на езика и на перото“.

Естествено, всичко това е опит за самозащита чрез преиначаване и хиперболизация на собствените политически и интелектуални позиции в духа на новото време. От самите поместени тук текстове и от направените по-горе коментари е напълно ясно, че Христофоров стои далеч от всякакъв свръхрадикален речник или от застрашаващи свободата му деяния. Неговите колебания са продукт на напълно рационалистични интелегентски съмнения, които не спират университетската му кариера; отношението му към данъка върху имуществото е съвсем предпазливо и скептично. И за да тушира очевидно изкривяващите твърдения, запазвайки известно уважение пред себе си, той все пак вмъква няколко признания, характеризиращи действителното му отношение към нещата. В писмото посочва влиянието на школуването си в „една силно капиталистическа държава“, довоенните си стопански възгледи определя за „сравнително радикални“, а приемането на социализма представя като признание на неизбежното, извършено „без особен възторг“.

Искането на Христофоров за преразглеждане на решението от „обективна“ комисия¹¹⁹ остава без последствия. Оттам нататък той вече търси начини за приобщаване към

¹¹⁸ Документ № 100 в том 3.

¹¹⁹ Той сам посочва имената на възможни нейни членове – „почтени хора“ като Иван Стефанов, Жак Натан, Евгений Каменов, Тодор Владигеров, Кирил Григоров. Именно част от тях по-късно ще разтурят БИД.

науката от други подстъпи. Най-естествената цел е Икономическият институт на БАН, прокламиран (съвсем неоснователно) като духовен продължител на БИД (та дори и на СИСП). Там той опитва през 1949 г., като преди това, вероятно във връзка с тази постъпка, е подал покаяно писмо за реабилитация, в което споменава, че се преустройва и че се запознава с марксизма¹²⁰. Искането е скромно – да постъпи в института като хоноруван сътрудник, да се занимава с историко-географско-стопанско описание на местности в Рила и евентуално да стане редактор на краеведска библиотека¹²¹. За целта Христофоров ангажира всичките си връзки и получава известна подкрепа от Иван Стефанов. Мисли дори да се отнесе до върховния идеологически жрец Тодор Павлов. Обстоятелствата обаче се стичат особено неблагоприятно, тъй като това става в момент, когато започва разследването срещу Трайчо Костов и Стефанов също изпада в немилост. Приведените документи отразяват неистовия страх на директора на Института в БАН Стоил Сукманджиев да вземе човек, уволнен само преди две години от Университета и близък на „шпионин“. След бурен скандал между двамата на Христофоров брутално е отказано. Десетилетие по-късно той прави втори опит за „проникване“ в същия институт, но този път от парадния вход: през 1959 г. официално подава документи за конкурс за „старши научен сътрудник по икономика на капиталистическите страни“¹²². Самият факт е показателен. Христофоров вече притежава по-респектабилна биография, изградена основно на литературната сцена и току-що подпечатана с пълноправно членство в Съюза на българските писатели. Предлага надеждни референции както от литературните, така и от икономическите среди. В автобиографичната справка поставя акцентите върху несъгласията си с предвоенната стопанска политика, а периода след ареста свежда до седеммесечно задържане за разследване, без да споменава престоя в Белене. Вероятно Христофоров си е давал ясна сметка за атмосферата и възможностите за действителни изследвания в института¹²³, но все пак е бил готов да ги приеме, за да си върне така желанния академичен статут. В грижливо подбраната приложена библиография преобладават по-неутралните му конюнктуроведски публикации. Но от илюзии или поради професионална чест той не пропуска по-обемистите си лекционни курсове и монографии, които са напълно неприемливи за новия контекст. Повторният отказ да бъде приет в института показва, че външните признаци на верноподаничество не са нито искрени, нито достатъчни за приобщаване към един от сладките и привилегировани резервати на режима.

Така след 1947 г. Христофоров оставя само два отпечатъка в икономическата книжнина. И двата са от „второстепенните жанрове“. Единият е публикация в последната годишнина на СпБИД, където споделя резултатите от икономически, земеделски и полевъдни експерименти, провеждани в министопанството, което е устроил около вилата си¹²⁴. В сюрреалистични редове някогашният проникателен макроикономист се е превърнал в коментатор на случващото се в единия декар на стопанския му двор. Втората следа са появилите се незначайно как през 1954 и 1955 г. в Трудовете на Икономическия институт на БАН два негови конюнктурни обзора за икономиките на САЩ и Великобритания, писани през 1953 г. Те вече нямат нищо общо с някогашните му образци и са

120 Документ № 16 в том 3.

121 Документи № 12 и 36 в том 3.

122 Документ № 106 в том 3.

123 По това време там работи Асен Чакалов, който подготвя добре документирана история на българския външен дълг, подплатена обаче със задължителните идеологически заклинания и квалификации (*Чакалов, Асен. Форми, размер и дейност на чуждия капитал в България (1878–1944)*). С.: БАН, 1962). Христофоров няма как да не е знаел, че това е максимумът, допустим за рециклирани „бивши“ икономисти.

124 *Планинско птицевъдство. Един опит*. – СпБИД, 1949, кн. 1–2; тук в том 2.

редактирани в новоустановения езиков и идеологически канон. Последна нереализирана опция е поканата за сътрудничество със статии в сп. „Планово стопанство“, изпратена му през февруари 1952 г., когато той е вече в Белене.

След като Христофоров окончателно се установява на литературното поприще, възможностите му за адаптация придобиват други форми. Разпръснатите из неговия фонд в ЦДА лични документи показват, че след 1947 г. той в нито един момент не изпада в тотален остракизъм. Запазени са свидетелства за продължаващо членство в различни организации, като се започне от Ловно-рибарския съюз, мине се през Съюза на научните работници и се стигне до Асоциацията на българските журналисти и писатели за туризма. Канен е да участва в различни юбилейни чествания. Но ако вероятно тук често става дума за чисто формално обвързване, признакът за неговата истинска ресоциализация е участието му в Съюза на българските писатели¹²⁵.

Притиснат от нуждата, Христофоров отначало не отказва да пише просто за пари. През първите години след лагера той е автор на няколко откровено казионни писания в правилния стил¹²⁶. Не отказва услуга като командировка „за съдействие“ на габровски „творец“ при подготовката на книга с партийна тематика. Мълвата носи дори, че е писал за други, които публикуват представеното от свое име¹²⁷.

По-интересен е проектът за „голям роман“ из живота на бившите индустриалци. Донесение от 1957 година¹²⁸ отбелязва амбицията му за съизмерване и превъзходане на Димитър Талев („Тютюн“) или Стефан Дичев („За свободата“). Идеята го съпътства до края на живота винаги с презумпцията, че достатъчно добре и отвътре познава българската буржоазия. При това Христофоров визира онази част от нея, която успява да се нагоди и преди, и след 1944 г. Поне в първоначалния замисъл проектът е „тактически“, доколкото чрез него (според агента) „възнамерява да заздрави политическото си положение, което мисли все още за разклатено“.

В литературата приспособяването може да става по много различни начини и Христофоров съзнателно или не прибегва до всеки един от тях. При художественото писане работят самозадръжката, изборът на тематика и отвоюването на „позволен“ периметър, подборът (в преводите) на автори и произведения... Показателно е например как от цензурни или автоцензурни съображения той преиначава причините за уволнението си от университета. Мотивът се появява на редица места в прозата му. В „Мацакурци“ повратът е представен като доброволен поход „назад към природата“ и като решена от самия него оставка след налегналата го досада от общуването с посредствени студенти. В последната му книга (*Откровения. Поля, гори и хора*) епизодът вече присъства в друга версия. През личното и редакционното сито е минал разказ, в който Христофоров е „бивш човек“, не пожелал да се откаже от „своята политическа икономия“. Но и тук остава нюансът на доброволния акт, на собственото отдръпване поради несъвместимост, не на принудителното изхвърляне...

В херметичната, обгрижвана, купувана и следена писателска общност в социалистическа България от ключово значение е социологията на тази среда, приобщаването към орбити, по-близки или по-далечни от властта. Архивът на Христофоров носи не

125 Формално той е кандидат-член на Съюза на българските писатели от март 1945 г. и пълноправен член от май 1959 г.

126 „Боен път (Кавалеристи)“, публикуван в съавторство под псевдонима Ас. Доспейски; разказа за стахановеца Шукрю Исмаилов, излязъл и на турски език.

127 *Свintила, Владимир*. Той трябваше да внимава. – Литературен форум, бр. 49, 6 дек. 1990.

128 Документ № 90 в том 3.

един белег за противоречивото му интегриране в средата. При краткото и условно „размразяване“ на режима от края на 50-те до края на 60-те години той постепенно нормализира писателския си статут. Общува по-често с пишещи люде, влиза в допир с по-влиятелни лица от литературската номенклатура, получава право на поздравителни адреси за личен юбилей и на някои от раздаваните на кило отличия по повод държавни годишнини. Членството му в писателския съюз изиграва ролята, за която е и създадена тази организация: да урежда – срещу лоялност – по-дребни или едри лични финансови, битови и житейски въпроси, да арбитрира според партийни критерии съперничествата, издиганията и низвергванията вътре в „братството“. Христофоров попада в ситуации (те стават повече в края на живота му), при които прибегва до тази протекция. Такива са назначаването му за редактор на Службения бюлетин на Съюза в средата на 60-те години, подкрепата да получи временна пенсия (той е на свободна практика и се самоосигурява във фонда на СБП)¹²⁹, съдействието да бъде освободен от присъствието на принудително заселения наемател в апартамента му, ходатайството да купи на старо джип от военните, за да може да стига до вилата си при все по-напредващата болест на Бюргер...

СБП е и инстанция, която позволява достъп до външния свят. Още през 1958–1959 г. Христофоров я сезира за отказа на МВР да разреши на жена му туристическо пътуване до ГДР. По-късно, през 1963 г., самият той посещава с писателска група СССР. През 1968 г. и 1969 г. дори е „пуснат“ да посети Запада. Първия път гостува с Люба на свой състудент в Англия, посещава Швейцария и Турция и отново утъпква пътеките от своята младост. Второто пътуване е трудно издействано от властите и (година преди смъртта му) то вече е за лечение. От него е запазена снимка пред гроба на Маркс в Лондон, с която Христофоров иронично препраща към далечната причина за прекъснатата си биография.

Механизмът на тези „помощи“ често включва нелицеприятни, макар и не задължително публични унижения. Отказът за пътуване на жена му например дава повод за гневен изблик, в който той напомня колко важно е Съюзът на българските писатели да държи сметка за самоуважението на „отделните труженици в нашата литература [... защото] никой искрен и честен човек не може да пише възторжено за новия човек, ако незаслужено получава плесница подир плесница и трябва по неволя да свикне с натрапената мисъл, че е гражданин от второ качество“¹³⁰. Уреждането на пенсията пък води до преписка с председателя на СБП, писателския сатрап Георги Джагаров, в която се договаря отпускането на „лична пенсия за особени заслуги“. А придобиването на джип налага да се припомни, че Джагаров „не веднъж или двама е проявявал благосклонност“¹³¹ към него.

Но всички тези мъчителни контакти с „факторите“ в Съюза не говорят за интелектуална или идейна общност с тях. По-показателна за литературните и човешки приятелства на Христофоров е принадлежността му към неформален кръг, който включва фигури както на официалния социалистически реализъм (например Камен Калчев или Младен Исаев), така и на тогавашното по-разчупено и „модерно“ писане (Васил Попов, Боян Ничев). Мисля, че за Христофоров (икономиста и писателя) особено обобщаващо емблематична е отбелязаната в някои спомени негова близост с литературния критик Цветан Стоянов – най-тънкия, ерудиран и интелигентен преносител на англосаксонската културна традиция в българската интелектуална среда от 60-те години на XX век.

129 С признаването от МВР, че задържането на Христофоров е „неоснователно“, престоят му в следствието и в лагера се приема за трудов стаж (вж. документ № 75 в том 3).

130 Документ № 105 в том 3.

131 Документи № 110 и 111 в том 3.

Баланс и виртуална проекция

И така, нека се върна към присъдата на Стефан Бочев. Какво остава, след като се тегли чертата под приспособяването и отхвърлянето на „новия живот“? Какъв е общият резултат, докъде са довели човешките и творческите компромиси?

Като че ли най-точен отговор дава една неочаквана гледна точка – тази на Камен Калчев – за мястото на Асен Христофоров в българската литература. Погледът е особено ценен, защото е с достатъчно отдалечение във времето, споделен е в свободен разговор¹³², без задръжките пред готвеното за печат, принадлежи на писател от другия лагер (напълно утвърден в официалната школа), оказал се при това с балансиран личен вкус.

В разказа на мастития соцреалист Христофоров – през всички превратности и отстъпления – стои като белетрист, притежаващ всички добри страни, проявявани някога в икономическите му занимания: успял е да свърже името си с оригиналност; внесъл е европейска нотка в една доминирана от друга стилистика общност; отвоювал е свое място; спазвал е високи критерии в занаята („няма дилетантство, любителство, отбиване на номер, претупване“). В едно неравно литературно творчество, произвело своите „несъбития“, поне три заглавия – *Скици из Лондон*, „Мацакурци“ и *Откровения* – ще останат¹³³. Те са надскочили рамките на собственото си време и (защо не) на местната среда.

Свидетелството дава отговор и на въпроса дали житейските „споразумения“ са обезличили Христофоров пред съвременниците му. Всичко в спомена показва, че „присламчването към трапезата“, за което го укорява Стефан Бочев, не е било фатално. Най-силните шрихи в ретроспекцията сглобяват образа на човек от друго тесто, нагодил се по-скоро привидно, принудително, неорганично и недодялано към неприпознатото от него обкръжение. През погледа на представителя на социалистическата писателска върхушка Христофоров остава пришълец „от един друг свят“, със запазени твърди възгледи от миналото, страхуващ се да не бъде обвинен в нагаждане, с достойнство и достолепие, дълбоко отчаян и потиснат... Такова е и излъчването на фотографиите, поместени в третия том на това издание, откъдето през 60-те години ни гледа едно напрегнато, силно, волево и сурово лице.

Признаците на известно обществено интегриране не променят образа на самотник в една чужда нему реалност. Това по мрачно символичен начин е белязано от неговата ранна смърт, застигнала го сам в „Бърлогата“ и останала за ден-два незабелязана от никого.

Животът на Асен Христофоров е пречупен на две, но нека опитаме да си представим какво би станало, ако пукнатината не се беше появила. Думата със сигурност е за условно упражнение, защото общите исторически обстоятелства, задаващи едрите рамки на личния живот, нямат алтернатива и е станало само онова, което е можело да стане. Но за интелектуалния принос пълна предопределеност няма: той е по-безотносителен към контекста и виртуалното осчетоводяване на баланса между иновативен потенциал и рутина е по-приемливо. От една страна, приливи на творческа енергия у мислещия човек са възможни във всякакви условия. От друга, в разцвета на средната възраст степените на свобода намаляват, инерцията е все по-силна и тя сочи най-вероятната посока.

132 Документ № 112 в том 3.

133 Това е моето мнение, но то съвпада с преценката на мнозина литературни критици и писатели.

Лесно е да се предположи, че при „нормално“ (за страната и съответно за него) развитие Христофоров, поне на първо време, би продължил по университетската пътека. Проблемът с такава проекция е, че той е бил близо до възможния връх, а по-нататъшно застояване на тази позиция най-често означава „консервиране“ в безвремието на катедрения свят. Към 1947 г. Христофоров вече е показал (може би прекомерен) пиетет към присъщото на професорския занаят лекционно преподаване на общоприетото знание. Прави го наистина добре, но перспективата още дълго да продължи със същото носи риска от отегчителна повтораемост и изсушаване. Възможностите му на отличен систематизатор и „демонстратор“ на теории (особено тези на цикъла) са безспорни, но това в крайна сметка си остават възможности на компилатор.

В други области на икономическата професия вероятно би продължил да разработва елегантни и фини етюди върху текущи проблеми на паричната и финансовата политика. Същевременно едва ли в конюнктуроведението, чийто инструментариум е овладял напълно, би могло да се очаква негов нов съществен принос. По-големият проблем е, че Христофоров не познава математическия пласт в икономическия анализ. „Отчуждеността“ му от математиката е забелязана още от негови съученици¹³⁴ и тя се проявява в характера на статиите, студиите и монографиите му: описателни, разказвателни, без друг апарат за статистическа проверка на хипотези освен най-рудиментарни визуални способности. След войната (та дори през 30-те години) подобна методология стои встрани от талвега на все по-силно формализираната икономическа наука. С годините и (отново) в сценария на „нормалното“ развитие Христофоров щеше да бъде задминат от едно по-съвременно школувано и мислещо поколение, което да направи неговия подход архаичен. В крайна сметка той достига предела в качеството на изследванията, произвеждани от българската научна среда, което обаче досега не е съвпадало с „абсолютния“ таван в тази наука.

Спокойно биха могли да се очертаят и две алтернативни траектории. Такава е евентуалното заминаване в чужбина, където да продължи академичната си кариера. При разпитите той споменава за подобен опит през есента на 1946 г., когато, притиснат от безперспективност, подготвя молба до своя някогашен лондонски познат проф. Алън Фишер за съдействие в търсенето на „място на преподавател или лектор в някой университет из колониите и доминионите на Англия“¹³⁵. Постъпката не стига доникъде, тъй като самата английска мисия в София прекъсва връзката с мотива, че няма правото да преподава писма от частен характер. Но и едва ли този вариант би променил потенциала на един вече съвсем оформен икономист. Втората напълно възможна линия е въвличането на Христофоров в правенето на икономическата политика. При неговите кариерни нагласи, амбиция, самочувствие и подготвеност това е било твърде реалистична опция. Тя обаче почти неизбежно е трябвало да мине през въвличане в активната политика и през позиции в изпълнителната власт, което (двайсетте години на прехода го показват) уверено води към похабяване на експертните качества и/или до личностна деградация.

Така най-правдоподобната виртуална екстраполация след 1947 г., изглежда, води към постепенно презряване на икономическия му талант. И тъкмо тогава се разразява преживяната като дълбока криза принудителна пренастройка, която всъщност постепенно преражда избледняващите дарби на икономиста в добродетели на писателя. Както неведнъж се е случвало, радикалната промяна е дала интелектуален импулс. Не че това

134 Документ № 113 в том 3.

135 Документ № 49 в том 3.

Избрани произведения и документи

по какъвто и да било начин оправдава принудата или че насилието е свършило нещо „добро“. Но просто животът се е стекъл по такъв начин и „двуизмерният талант“ е оставил в белетристиката оригинална следа. От пречупването литературата най-вероятно е спечелила поне толкова, колкото е загубила икономиката.

Ето как сумарният баланс от двата живота на Асен Христофоров се оказва положителен.

Румен Аврамов